

**Hoeveel strijd kan een democratie
verdragen?**

**Een analyse van de agonistische
kritiek van Mouffe op het deliberatief
democratiemodel van Rawls en
Habermas.**

Peter Van Osta

Wijsbegeerte

Masterproef
Master wijsbegeerte

Promotor
Prof. dr. Patrick Loobuyck

Abstract

In deze thesis bespreek ik de politieke filosofie van Chantal Mouffe en haar kritiek op John Rawls en Jürgen Habermas. De Belgische politieke filosofe Chantal Mouffe vertrekt voor haar politieke filosofie vanuit een Marxistisch perspectief, maar laat zich inspireren door Antonio Gramsci, Ludwig Wittgenstein en Carl Schmitt. Ze staat kritisch tegenover de liberale en deliberatieve democratie. De kritiek van Mouffe op de liberale democratie situeert zich niet op niveau van de liberale democratie als politiek kader, maar wel op de achterliggende opvatting over wat het liberalisme als het politieke domein beschouwt.

Waar de deliberatieve democratie van Rawls en Habermas vertrekt vanuit een eerder rationalistisch consensusmodel, vertrekt het politieke voor Mouffe vanuit een conflictmodel, het agonisme. Vandaaruit bouwt zij haar model uit voor een radicale pluralistische democratie, die volgens haar vertrekt vanuit echte, fundamentele politieke tegenstellingen in tegenstelling tot het deliberatieve consensusmodel.

Mouffe opteert voor deelname aan de liberale democratie om politieke doelen te verwezenlijken, maar kiest daarbij wel voor een radicale democratie in de vorm van een agonistisch pluralisme, waarbinnen maatschappelijke conflicten ruimer binnen het politieke domein worden opgenomen. In *Hegemony and Socialist Strategy*, maar ook andere teksten van Mouffe over agonistisch pluralisme, het agonistisch model van democratie, baseert ze zich op begrippen zoals hegemonie van Antonio Gramsci en agonisme geïnspireerd door Carl Schmitts antagonisme.

Snijdt de kritiek van Mouffe op Habermas en Rawls hout? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen Mouffe, Rawls en Habermas?

Kernwoorden: liberale democratie, deliberatieve democratie, radicale democratie, agonisme, links populisme

Masterproef zonder praktijkmoment

Wordcount 29333 (25.000 à 40.000 woorden)

Inhoudstafel

Abstract.....	1
Dankwoord.....	4
Afkortingen	5
Inleiding.....	6
1 De politieke theorie van Chantal Mouffe	7
1.1 De politieke theorie van Chantal Mouffe en Ernesto Laclau.....	7
1.1.1 De crisis in het Marxisme.....	8
1.1.2 Ontwikkeling van het begrip hegemonie	11
1.1.3 Het sociale.....	13
1.1.4 Het begrip hegemonie bij Antonio Gramsci.....	15
1.1.5 Hegemonie, democratie en antagonisme.....	20
1.1.6 Deelname aan een geradicaliseerde liberale democratie	22
1.1.7 Democratie en emancipatie.....	23
1.2 Het politieke conflictmodel van Chantal Mouffe	26
1.3 Het links populisme van Chantal Mouffe	31
2 De politieke theorie van John Rawls en Habermas	34
2.1 De politieke theorie van John Rawls	34
2.1.1 A Theory of Justice	34
2.1.2 Political liberalism	42
2.2 De politieke theorie van Jürgen Habermas	47
2.2.1 Strukturwandel der Öffentlichkeit	48
2.2.2 Theorie des kommunikativen Handelns	49
2.2.3 Faktizität und Geltung.....	52
2.2.4 Over democratie	54
3 De kritiek van Chantal Mouffe op John Rawls en Jürgen Habermas	59
3.1 Verschillende uitgangspunten.....	59
3.2 Kritiek op universalistisch verlichtingsdenken	60
3.3 Kritiek op individualisme en consensusdenken	62
3.4 Kritiek op deliberatieve democratie.....	65
4 Snijdt de kritiek van Chantal Mouffe op Rawls en Habermas hout?	78
4.1 Loslaten van de Marxistische bron en baken en waarheen dan?	78
4.2 Snijdt de kritiek op universalistisch verlichtingsdenken hout?	80
4.3 Snijdt de kritiek op individualisme en consensusdenken hout?	83
4.4 Snijdt de kritiek op deliberatieve democratie hout?	85

4.5	Is het agonistisch conflictmodel fundamenteel verschillend van het deliberatief model?	88
4.6	Deliberatieve politieke theorie en agonistische praktijk – een continuüm	91
5	Besluit	95
	Bibliografie	97

Dankwoord

Mijn oprechte dank gaat uit eerst en vooral uit naar mijn promotor, Professor Dr. Patrick Loobuyck, voor de begeleiding, discussie en inspiratie tijdens het schrijven van deze thesis. Ook mijn welgemeende dank aan alle docenten van de Universiteit Antwerpen (UA) voor de inspirerende lessen tijdens mijn studie wijsbegeerte. Verder ook dank aan mijn medestudenten aan de UA doorheen de voorbije jaren, zowel tijdens als na de lessen waren zij een steun en bron van inspiratie.

Een warme dank aan mijn familie die me steeds heeft gesteund tijdens deze studie en soms veel geduld diende op te brengen tijdens de vele uren en dagen dat ze mij in beslag nam. Bedankt Hilde, Michiel en Evelyne voor al jullie geduld, steun en begrip. Veel dank aan mijn beide ouders, Achilles en Yvonne, die mij steeds hebben gesteund. Ook dank aan mijn zus Sandra, die altijd een fijne metgezel is tijdens de vele avonturen die het leven met zich meebrengt.

Afkortingen

FLP For a left populism

FuG Faktizität und Geltung.

HSST Hegemony and Socialist Strategy

OHP Over het politieke

PL Political liberalism

SdO Strukturwandel der Öffentlichkeit.

TDkH Theorie des kommunikativen Handelns

ToJ A Theory of Justice

TRP The Return of the Political

TVR Een theorie van rechtvaardigheid

Inleiding

Chantal Mouffe (°17 juni 1943, Charleroi) is een Belgisch-Britse politieke filosofe die studeerde aan de KU Leuven en nadien aan de École Normale Supérieure in Parijs bij Louis Althusser (1918-1990). Na haar studies in Parijs kwam ze terecht in Zuid-Amerika en doceerde een tijd aan de campus Bogota van de Universidad Nacional de Colombia. Vervolgens ging ze politiek studeren aan de University of Essex, waar ze haar echtgenoot, Ernesto Laclau (1935-2014) leerde kennen. Momenteel is ze verbonden aan University of Westminster.¹

In 1985 publiceerde Mouffe samen met Laclau *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, waarin ze hun postmodernistische en post-Marxistische politieke filosofie vormgeven (Post-Structuralist Discourse Theory).² Hun werk ligt aan de basis van de zogenaamde ‘Essex School of discourse analysis’ gericht op analyse van het moderne politieke debat. Later publiceerde Mouffe onder meer nog: *The Return of the Political* (1993), *The Democratic Paradox* (2000), *On the Political* (2005), *Agonistics. Thinking the World Politically* (2013) en *For a Left Populism* (2018).

In haar werk bekritiseert Mouffe het politiek liberalisme en de deliberatieve democratie, en dan vooral de vorm die John Rawls en Jürgen Habermas daaraan geven. Ze wijst ook het Marxistisch economisch reductionisme af en het a priori van het sociale.³ Mouffe pleit voor een radicalisering van de moderne democratie en de inspiratie daarvoor haalt ze onder andere bij denkers zoals Antonio Gramsci, Ludwig Wittgenstein en Carl Schmitt.

De vraag die ik me bij het werk van Mouffe stel: snijdt haar kritiek op het politiek liberalisme en de deliberatieve democratie hout en wat met het verschil tussen haar radicale pluralistische democratie en deliberatieve democratie?

---

¹ Wikipedia, ‘Chantal Mouffe - Wikipedia, The Free Encyclopedia’.

² Jacobs, ‘The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory’. p. 3

³ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 244

1 De politieke theorie van Chantal Mouffe

1.1 De politieke theorie van Chantal Mouffe en Ernesto Laclau

Chantal Mouffe zal initieel samen met Ernesto Laclau een politieke theorie uitwerken in hun gezamenlijke werk *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. Ze vertrekken voor de ontwikkeling van hun politieke filosofie vanuit de Marxistische traditie, maar laten zich onder andere inspireren door Antonio Gramsci (hegemonie), Ludwig Wittgenstein (taalspelen) en Carl Schmitt (antagonisme). Hun politieke filosofie kan gezien worden als een vorm van gedeeltelijke dematerialisering van het Marxistisch gedachtengoed, waarbij andere dan louter economische en historisch deterministische elementen, een plaats krijgen in hun politieke filosofie. Het werk van Chantal Mouffe en Ernesto Laclau wordt ingedeeld bij het postmodernisme en het post-Marxisme.⁴

De ontwikkeling van de politieke filosofie van Mouffe heeft deels zijn wortels in het Marxistisch gedachtengoed van Louis Althusser. Het wetenschappelijk rationalisme van Althusser vormde namelijk aanvankelijk een bron van inspiratie voor Mouffe.⁵ Althusser introduceert, geïnspireerd door linguïstiek en psychoanalyse, het concept overdeterminatie in zijn visie op de samenleving (het sociale) als een complex gestructureerd geheel.⁶ Overdeterminatie verwijst naar de situatie waarbij een effect wordt veroorzaakt door meerdere oorzaken waarvan ieder op zich al voldoende determinerend is om het effect tot stand te brengen. Het standpunt dat alles binnen het sociale overgedetermineerd is, heeft als gevolg dat het sociale zichzelf vorm geeft in een symbolische orde. Dit symbolisch, overgedetermineerde karakter van het sociale, heeft tot gevolg dat het een ultieme fundering (ultieme essentie) mist die het zou reduceren tot immanente wetmatigheden (economisch determinisme).⁷ Deze opvatting staat dan ook tegenover het economisch determinisme van het klassiek Marxisme:

---

⁴ De Vos, 'Het politieke denken van Chantal Mouffe'.

⁵ Mambrol, 'The Political Theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe'.

⁶ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. 83

⁷ Ibid. p. 84.

“If the economy is an object which can determine any type of society in the last instance, this means that, at least with reference to that instance, we are faced with simple determination and not overdetermination. If society has a last instance which determines its laws of motion, then *the relations between overdetermined instance and the last instance must be conceived in terms of simple, one-directional determination by the latter.*”⁸

Mouffe verwerpt de spanning/contradictie tussen het economisch determinisme en het contingente karakter van overdeterminatie dat bij Althusser nog aanwezig is. Althusser concipieert sociale relaties nog als totaliteiten (totalities), die in hun geheel worden gedetermineerd door een enkel determinerend principe, het economische als een soort ‘primum movens’. Voor Mouffe refereert het rationalistisch naturalisme van Althusser ook aan het apocalyptisch ideaal en de heilsboodschap van het Christendom (een vorm van Marxistische eschatologie).⁹

De poststructuralistische politieke filosofie van Laclau en Mouffe vindt zijn wortels in het contingente en historisch gesitueerde:

“Any substantial change in the ontic content of a field of research leads to a new ontological paradigm. ... To put the argument in a transcendental fashion: the strictly ontological question asks how entities have to be, so that the objectivity of a particular field is possible. There is a process of mutual feedback between the incorporation of new fields of objects and the general categories governing, at a certain time, what is thinkable within the general field of objectivity.”¹⁰

1.1.1 De crisis in het Marxisme

De door Karl Marx (1818-1883) als wetenschappelijke en wetmatig voorgestelde instorting van het kapitalisme zonder enige nood aan (bourgeois) politieke activiteit kwam niet tot stand. Op het einde van de 19^e eeuw werd duidelijk dat de automatische instorting van het kapitalisme niet vanzelf zou gebeuren. De transitie van het vroege kapitalisme naar een meer georganiseerde en stabielere kapitalisme op het einde van de 19^e eeuw leidde tot een eerste crisis voor het

---

⁸ Ibid. p. 85

⁹ Mambrol, ‘The Political Theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe’.

¹⁰ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. x

klassieke Marxisme. De theorie dat de toenemende proletarisering vanzelf zou leiden tot de existentiële crisis van het kapitalistische systeem en het ontstaan van de communistische samenleving, gebeurde niet. De crisis zou leiden tot een veranderende opvatting over de veronderstelde eenheid van de arbeidersklasse op basis van zijn positie in het kapitalistische economische systeem. Het is de ontwikkeling in de antwoorden op deze crisis, die Laclau en Mouffe mee zal leiden in de ontwikkeling van hun politieke filosofie.

Het antwoord op de crisis van het Marxisme kende voor Laclau en Mouffe verschillende stadia, waarbij er telkens naar een oplossing werd gezocht voor de waargenomen kloof tussen Marxistische theorie, veronderstelde historische noodzaak van de maatschappelijke ontwikkelingen en de kapitalistische maatschappelijke context. Stapsgewijs zou de fragmentatie van de arbeidersklasse in verschillende belangengroepen doorsijpelen in de Marxistische theorievorming. Er zette zich een evolutie in van een gesloten naturalistisch evolutionair paradigma, naar een theorievorming die de divergentie tussen theorie en praktijk probeerde te blijven kaderen in een Marxistisch kader. De tijdelijke afwijking van het theoretisch Marxistisch traject werd eerst als een tijdelijke tussenfase aanzien (orthodox Marxisme).¹¹

Het is de Marxistische theoreticus Karl Kautsky (1854-1938) die zal stellen dat de arbeidersklasse slechts door bemiddeling van intellectuelen zijn vastberadenheid zal ontwikkelen.¹² Theorie, geschiedenis en strategie vormen bij Kautsky nog een eenheid en zijn analyse blijft gebonden aan economisme en reductionisme.¹³ Voor Kautsky bleef de bijdrage van intellectuelen echter beperkt tot het “lezen” (kennen) van de objectieve bestemming van de werkende klasse (epistemologische basis). Het politieke en het economische bleven onlosmakelijke met mekaar verbinden.

Het eerste echte antwoord op het uit elkaar wijken van theorie en praktijk kreeg vorm in het orthodox Marxisme, waarbij er van wordt uitgegaan dat dit slechts een tijdelijk fenomeen is. De kloof wordt geweten aan het uiteendrijven van de Marxistische theorie en de sociaaldemocratische praktijk. De Marxistische theorie zal uiteindelijk deze tijdelijke kloof

---

¹¹ Ibid. p. 23

¹² Ibid. p.75

¹³ Ibid. p.9

overwinnen en de toekomstige revolutionaire actie van de werkende klasse terug tot stand brengen.¹⁴

Een tweede antwoord op de crisis werd het zogenaamde revisionisme, waarbij in tegenstelling tot het orthodox Marxisme werd vooropgesteld dat politieke actie op zich vereist zou zijn om de kloof te dichten:

“The main point of divergence was that, whereas orthodoxy considered that the fragmentation considered and division characteristic of the new stage of capitalism would be overcome through changes in the infrastructure, revisionism held that this was to be achieved through autonomous political intervention”.¹⁵

Het was onder andere de Duitse sociaaldemocraat Eduard Bernstein (1850-1932) die het historisch materialisme van het Marxisme in vraag stelde.

De communistische revolutie in Rusland was ook niet zonder politiek leiderschap tot stand gekomen (Leninisme, revolutionaire voorhoede).

“It is only this autonomization of the political, as opposed to the dictates of the economic base, that permits it to play this role of recomposition and reunification against infrastructural tendencies which, if abandoned to themselves, can only lead to fragmentation.”¹⁶

Vladimir Lenin (1870-1924) verwijst in deze zin voor het eerst naar het begrip hegemonie in relatie tot het Marxisme.¹⁷ Hier zien we de kiem van de wijziging van de uni-directionele relatie tussen onderbouw en bovenbouw in de Marxistische theorievorming, waarin Laclau en Mouffe zich zullen inschakelen. De geleidelijke autonomisering van het politieke niveau laat toe dat het een eigen rol zal kunnen spelen in de remediëring van de fragmentatie ten gevolge van infrastructurele tendensen in het kapitalisme die de (revolutionaire) eenheid van arbeidersklasse

---

¹⁴ Ibid. p. 13

¹⁵ Ibid. p. 24

¹⁶ Ibid. p. 25

¹⁷ Ibid. p. 36

verzwakken. In Bernsteins optiek was de maatschappelijke trend nog wel steeds in dezelfde richting en waren sociale verworvenheden onomkeerbaar (“Entwicklung” postulaat).¹⁸

Het derde antwoord op de crisis van het Marxisme vormde het revolutionair syndicalisme. De Franse Marxist Georges Sorel (1847-1922) zal hierin een belangrijke rol spelen. Sorel zal de begrippen contingentie en vrijheid vormgeven die in de plaats komen van de verbroken noodzakelijke causale relaties in het historisch determinisme van het Marxisme. Hij zal ook de eerste stappen zetten in de ontwikkeling van een logica van het contingente¹⁹. Hij lanceert ook het begrip ‘bloc’, waarbij hij het Marxisme naast een wetenschappelijke analyse van de samenleving, ook definieert als een ideologie die het proletariaat verenigt en die richting geeft aan zijn strijd. Deze “expressieve steunpilaren” (expressive supports) die de historische krachten bundelen vormen voor Sorel ‘blocs’.²⁰ Hier wordt een stap gezet in het loslaten van de objectieve wetten die volgens het Marxisme onafwendbaar moeten leiden tot de totstandkoming van de communistische samenleving.

Het stapsgewijs verlaten van een absoluut economisch determinisme en dogmatische stagering van de maatschappelijke ontwikkeling, zal geleidelijk leiden tot een toenemende autonomisering van de cultureel-politieke bovenbouw en een opening om vanuit een Marxistisch perspectief deel te gaan nemen aan het politieke bedrijf (vb. de sociaaldemocratie). De fragmentering van de belangen van de arbeiders zal leiden tot het formuleren van de nood tot het articuleren van een politiek programma dat vanuit de gefragmenteerde belangen van de arbeidersklasse wordt gesmeed (gearticuleerd) tot een politieke beweging. Het is in de theorie over het historisch blok van Antonio Gramsci (1891-1937) dat het Leninistisch concept van hegemonie en het concept blok van Sorel zullen samenvloeien.²¹

1.1.2 Ontwikkeling van het begrip hegemonie

Laclau en Mouffe zullen Antonio Gramsci ‘s theorie van hegemonie en zijn anti-economisme herinterpreteren. De rol van de creatie van politieke identiteiten en de articulatie van politieke

---

¹⁸ Ibid. p. 29

¹⁹ Ibid. p.31

²⁰ Ibid. p.32

²¹ Ibid. p.36

belangen die leiden tot het tot stand komen van een hegemonische orde, worden een onderdeel van hun politieke filosofie.

Het concept hegemonie in een Marxistische context vindt zijn eerste oorsprong in de Russische revolutie. Het verwijst naar de aan de eigen klasse vreemde taken die de arbeidersklasse op zich diende te nemen. Het gaat in deze context om de historisch normale taken die de revolutionaire arbeidersklasse opnam (necessary interior) en de daarmee conflicterende, maar tijdelijk noodzakelijke, taken (contingent exterior).²² Volgens Georgi Plechanov (1856-1918) en Pavel Axelrod (1850-1928) diende in Rusland de arbeidersklasse typische bourgeois taken op zich te nemen, omwille van het onvermogen van de Russische bourgeoisie om op te komen voor de eigen politieke vrijheid. Door dit tekortschieten van de Russische bourgeoisie ontstond er een verstoring van de historische ontwikkelingsstadia, maar creëerde ook een kans voor de arbeidersklasse om de politieke macht te grijpen. Dit introduceerde een onbepaaldheid en niet historisch gedetermineerde, ruimte waarbinnen de hegemoniale praktijk vorm gaf aan het politieke.

In de Russische opvatting over hegemonie was het begrip verbonden met de klassieke arbeidersklasse die als klasse een voor haar vreemde maatschappelijke taak diende over te nemen van de falende Russische bourgeoisie.

Een tweede narratief over hegemonie vinden Laclau en Mouffe terug bij de Russische sociaal democratie. Hier weerspiegelt hegemonie een *ruimte* die wordt gekenmerkt door twee verschillende relaties. Enerzijds tussen de taak en natuurlijke klasse die ze uitoefent en anderzijds de relatie tussen de taak die ze de facto uitoefent. De relatie met de opgenomen taak is in deze optiek zuiver contingent en vreemd (extern) aan de normale rol van de arbeidersklasse.

In de verdere ontwikkeling van het concept werd hegemonie begrepen als de democratische reconstructie van de samenleving rond een nieuwe klasse kern.²³ Daarbij werd de strikte indeling in klassen verlaten en ontstond het concept populair front als een vereniging van democratische maatschappelijke krachten tegen extreem rechts tijdens het interbellum. De verschillende maatschappelijke geledingen die zich verenigden, werden daarbij beschouwd als

---

²² Ibid. p.39

²³ Ibid. p.52

equivalent in de gemeenschappelijke confrontatie met de dominante en te bestrijden maatschappelijke “pool”.

1.1.3 Het sociale

Laclau en Mouffe beschouwen sociale relaties als aggregaten van instituties, organisatievormen, praktijken en actoren (agents) niet herleidbaar tot een enkel causaal principe (economie) of van een logische consistentie. Sociale relaties kunnen in vorm verschillen en staan niet in een essentialistische relatie tot mekaar, maar vormen een web of matrix van contingente relaties. Het zijn als het ware de attributen van de relaties (aggregaten) die leiden tot de overdeterminatie van de onderdelen met een contingent, niet-gefixeerd karakter. In deze context zal articulatie worden beschouwd als “any practice establishing a relation among elements such that their identity is modified is a result of the articulatory practice”.²⁴

De gestructureerde totaliteit die het resultaat van de articulatoire praktijk vormt voor Mouffe het debat (discourse). Datgene wat wordt gearticuleerd (geconstrueerd) vormen de momenten (moments), terwijl datgene wat niet door articulatie wordt tot stand gebracht de elementen (elements) van het debat vormt. Het discours dat vormt geeft aan een ideologie vormt voor Mouffe ook geen louter systeem van immateriële ideeën, maar blijft steeds ingebed in een materieel weefsel van instituten, rituelen, enz.. Het materiële en immateriële vormen een soort weefsel waarvan de elementen op mekaar inwerken en onderlinge relaties aangaan. In deze blijft ze schatplichtig aan de Marxistische traditie van Althusser en Gramsci.

Het sociale wordt geconstrueerd, niet vanuit een enkel onderliggend principe, maar op het grensvlak en de spanning tussen interne en externe factoren. Vanuit de elementen ontstaat geen gedetermineerde en gesloten sociale context, maar slechts een continente articulatie van momenten. De betekenis (relatie betekende en betekenis) die telkens wordt gegeven in het discours blijft ultiem onmogelijk definitief te fixeren. De slechts partiële fixatie van betekenis noemt Mouffe “nodal points” (knooppunten), gerelateerd aan de “points de caption” van Lacan.²⁵ De betekenis krijgen elementen van het discours slechts in relatie met andere tekens

---

²⁴ Ibid. p. 91

²⁵ Ibid. p.99

en niet door de aanwezigheid van een transcendent teken, waardoor er geen finaliteit tot stand kan komen:

“The practice of articulation, therefore, consists in the construction of nodal points which partial fix meaning; and the partial character of this fixation proceeds from the openness of the social, a result, in this turn, of the constant overflowing of every discourse by the infinitude of the field of discursivity”.²⁶

Het sociale is louter articulatie in de zin dat een gesloten en gefixeerde samenleving onmogelijk is (hier wordt een sociale dynamiek mogelijk gemaakt).

De beleving van identiteit die op die manier ontstaat blijft zuiver relationeel bepaald zonder volledig bepaald/gevormd te worden (definitive suture of the social). Er ontstaat geen definitieve definitie van ‘momenten’ uit ‘elementen’, slechts iets gearticuleerd contingents: “This field of identities which never manage to be fully fixed, is the field of overdetermination”.²⁷ Deze relationele bepaling van identiteit gaat in tegen de opvatting dat een mens een autonoom subject is (essentialisme), niet (volledig) bepaald door de relaties die die deze identiteit vormgeven. Een mens is een knooppunt (nodal point) in het web van materiële en immateriële relaties waarvan hij/zij deel van uitmaakt. Naast het economisch determinisme worden ook andere vormen van determinisme en essentialisme verlaten. Mouffe zet zich af tegen het humanistisch essentialisme, wat de tegenpool vormde van het economisch essentialisme:

“Man is a fundamental nodal point from which it has been possible to proceed, since the eighteenth century, to the “humanization” of a number of social practices. To insist on the dispersion of the position from which ‘Man’ has been produced, constitutes only a first moment; in a second stage, it is necessary to show the relations of overdetermination and totalization that are established among these”.²⁸

Contingentie vervangt determinisme. De economisch gedetermineerde totstandkoming van de klasseloze communistische samenleving vanuit de arbeidersklasse, zoals in het Hegeliaans

---

²⁶ Ibid. p. 100

²⁷ Ibid. p. 97

²⁸ Ibid. p. 103

Marxisme vooropgesteld, komt niet tot stand. Het is ook deze observatie die bij Laclau en Mouffe zal bijdragen tot het formuleren van hun politieke filosofie. In tegenstelling tot Althusser verwerpt Mouffe de geprivilegieerde status van de arbeidersklasse als de (uniforme en universele) drager van de kracht die onafwendbaar de communistische samenleving tot stand brengt. Ze verwerpt het economisch determinisme en de klassenstrijd: “To deny economism is to reject the classical conception of the economic-political-ideological unity of class”.²⁹ De politieke praktijk verloopt dan ook niet langs de breuklijnen van klassenbelangen, maar construeert (articuleert) de belangen die het vertegenwoordigt.

1.1.4 Het begrip hegemonie bij Antonio Gramsci

Het is Antonio Gramsci die het concept hegemonie uiteindelijk zijn moderne vorm zal geven, van waaruit Laclau en Mouffe vertrekken. In de visie van Antonio Gramsci bepaalt de culturele hegemonie van de maatschappelijke elite de politieke structuur van de samenleving. Hij verwijderd zich met deze opvatting van het economisch determinisme van het vroege Marxisme. Voor Gramsci verwijst hegemonie als concept naar culturele en politieke maatschappelijke dominantie door een bepaalde maatschappelijke klasse (politek-historisch blok).³⁰ De vereniging van sociale krachten creëert een historisch blok (historic bloc) die de basis uitmaakt van een historisch-sociale orde. Het is de consensus over deze sociale maatschappelijke ordening die de hegemonie van de dominante klasse (re-)produceert door een systeem van instellingen, sociale relaties en ideeën. De veranderende onderlinge relatie tussen onderbouw en bovenbouw vormde voor Gramsci een historisch blok.

Een hegemoniale positie komt volgens Gramsci tot stand doordat een maatschappelijke groep de belangen kan articuleren van een voldoende groot deel van de bevolking om op die manier politieke macht te kanaliseren en te ontwikkelen. Voor Gramsci als Marxist gaat het daarbij om het opbouwen van politieke macht door de arbeidersklasse om het kapitalisme en de bourgeois staat omver te werpen, zoals Mouffe hem citeert:

“The proletariat can become the leading (dirigente) and the dominant class to the extent that it succeeds in creating a system of alliances which allows it to mobilize the majority of the working population against capitalism and the bourgeois State. In Italy, in the real

---

²⁹ Ibid. p. 106

³⁰ Ibid p. 56

class relations which exist there, this means to the extent that it succeeds in gaining the consent of the broad peasant masses”.³¹

Hierbij blijft Gramsci initieel nog binnen de lijnen uitgezet door het Leninisme, waarbij leiderschap beperkt blijft tot het politieke en niet het morele en intellectuele.

Later wordt meer de nadruk gelegd op moreel en intellectueel leiderschap in het constitueren van een collectieve wil met behulp van ideologie. Die collectieve wil wordt voor Gramsci dan het organisch cement voor het tot stand brengen van een historisch blok (historic bloc).³² Het concept hegemonie gaat uiteindelijk bij Gramsci voorbij de grenzen van het Marxistisch klassenbegrip. Het begrip ideologie definieert Gramsci als een organisch en relationeel geheel dat materieel-maatschappelijk ingebed blijft en rond een aantal articulatoire principes een historisch blok tot stand brengt. Ideologie wordt bij Gramsci niet volledig gedematerialiseerd, vanuit de Marxistische visie op vals bewustzijn, of het zich overgeven aan illusies omtrent de sociale situatie, waardoor de individuele ideologische beoordeling van de (eigen) situatie niet overeenstemt met de economische, sociale en politieke werkelijkheid (tegenover klassenbewustzijn).

Voor Mouffe zijn bij Gramsci alle elementen aanwezig voor wat zij noemt de democratische hegemoniale praktijk.³³ Gramsci zal echter in laatste instantie blijven vasthouden aan klasse als het ene (single) unificerend principe, wat inschakeling op basis van equivalentie van deelnemers in een pluralistisch democratisch proces in de weg staat. De naturalistische erfenis van het Marxisme die vasthoudt aan het economisch domein, als een door wetten beheerst en gedetermineerde ruimte, blijft bij Gramsci op de achtergrond aanwezig (economisch essentialisme).

De sociaaldemocratische opvatting over een planeconomie, zoals we die terugvinden in het interbellum (vb. Plan De Man), blijft ook schatplichtig aan het economisme. Het plan moest de kern worden waarrond zich een historisch blok kon ontwikkelen als tegengewicht voor de neergang van de bourgeois samenleving en het opkomend fascisme.³⁴ Het vormde de basis voor

---

³¹ Ibid. p. 56

³² Ibid. p.57

³³ Ibid. p.59

³⁴ Ibid. p. 64

een economisch-technocratische sociaal democratisch politiek model tijdens de naoorlogse periode, waarbij deelname aan de opbouw van welvaartsstaat voorop stond.

Het economisme bleef centraal staan in de Marxistische en socialistisch theorievorming:

“For Marxism, the development of the production forces plays the key role in the historic evolution towards socialism, given that ‘the past development of the productive forces makes socialism possible, and the future development makes socialism necessary’ ”.³⁵

Deze visie beperkt de mogelijkheid om vanuit een hegemoniaal project een nieuwe vorm te geven aan de samenleving. Laclau en Mouffe zullen deze barrière in hun politieke filosofie doorbreken.

Het concept hegemonie van Gramsci zal Mouffe verder ontwikkelen tot een instrument dat bruikbaar is binnen de liberale democratie en op die manier haar vorm van Marxisme inschuiven in politieke deelname aan de liberale democratie:

“It is not the case that the field of the economy is a self-regulated space subject to endogenous laws; nor does there exist a constitutive principle for social agents which can be fixed in an ultimate class core; nor are class positions the necessary location of historical interests”.³⁶

Ze verwerpt in haar neomarxistische analyse het historisch determinisme en economisme van het klassieke Marxisme en een a priori vastlegging van de maatschappelijke tegenstellingen volgens de Marxistische klassenleer. In deze visie streefde het Marxisme, net als het Jacobinisme van de Franse revolutie, naar een radicaal en uniek moment van maatschappelijke omwenteling (rupture) binnen een unieke ruimte waarbinnen het politieke project wordt vormgegeven.³⁷

Mouffe verlaat dit radicale revolutionaire denkbeeld. De hegemoniale logica zoals zij die ziet vertrekt vanuit articulatie, en contingentie zal de identiteit van het hegemoniale subject bepalen

---

³⁵ Ibid. p. 67

³⁶ Ibid. p.75

³⁷ Ibid. p. 136

en niet langer het Marxistisch klassenbegrip. De onbepaaldheid van de sociale identiteit is daar een gevolg van, net als de aard van wat Mouffe de nieuwe (emancipatorische) sociale bewegingen noemt die ontstaan buiten de breukvlakken van de klassieke maatschappelijke klassen. Het is de confrontatie van de historisch onstabiele maatschappelijke breukvlakken met het onhoudbare klassenbegrip als leidend paradigma dat leidde tot de rol van hegemonie om in deze onstabiele toestand een maatschappelijke orde te construeren.

De articulatie van de fragmentatie en de actieve politieke deelname is volgens Mouffe nodig voor de maatschappelijke transformatie, oftewel het omverwerpen van de kapitalistische en liberale maatschappelijke ordening:

“The concept of ‘hegemony’ will emerge precisely in a context dominated by the fragmentation of the articulations between different struggles and subject positions. It will offer a socialist answer in a politico-discursive universe that has witnessed a withdrawal of the category of ‘necessity’ to the horizon of the social.”³⁸

Voor Mouffe zal het begrip hegemonie zijn inhoudelijke betekenis krijgen vanuit de articulatoire praktijken, het domein waarin de ‘elementen’ niet zijn uitgekristalliseerd in momenten en dus articuleerbaar blijven tot een hegemoniale positie. Hegemonie veronderstelt dat het sociale niet een gesloten en gefinaliseerd geheel vormt, maar wel wordt vormgegeven door articulatoire praktijken. Het contingent en niet-deterministisch karakter van de politieke ruimte is de voorwaarde om een hegemoniale positie via het articuleren van subjectposities uit te bouwen. Het is het geheel van verschillende posities (differences) die door een subject dat buiten de te articuleren hegemoniale elementen staat, de vorm kunnen worden gegeven om een hegemoniale positie te ontwikkelen. Differentiatie door debat (discourse) creëert de hegemonie (gestructureerde totaliteit) en geeft ze vorm als een stelsel van verschillende subject-posities die tot een politiek geheel worden gesmeed (sociale en politieke structurering door articulatie). Het debat creëert een tijdelijk bevroren van het zwevend karakter van zijn samenstellende delen, doordat ze worden geëxpliciteerd en gefixeerd (moments). De consolidatie is echter nooit definitief maar blijft slechts tijdelijk, er komt geen finale “closure” van het sociale.

---

³⁸ Ibid. p. 7-8

De voorwaarden die een hegemoniale articulatie mogelijk maken zijn tweeërlei, enerzijds de aanwezigheid van antagonistische krachten in de samenleving en de onstabieleit van de grensvlakken die ze scheiden. In een gestolde of zich deterministisch ontwikkelende samenleving is geen hegemoniale articulatie mogelijk. Een sociale en politieke ruimte die tot een relatieve eenheid wordt gesmeed door het vormen van knooppunten (nodal points) en het tot stand brengen van een tijdelijke relationele identiteit vormt voor Gramsci een historisch blok³⁹. De knooppunten in het debat zijn condensatiepunten van betekenis, die echter niet definitief gefixeerd zijn, want hun betekenis zweeft en wijzigt in functie van de betekenis die ze krijgen door hun gebruik(ers) (floating signifiers). De onderlinge relaties worden ook niet gevormd door een historisch a priori unificerend principe, maar door een regelmaat te brengen in de verspreide subject-posities door hegemoniale vorming.⁴⁰ De vorming van een maatschappelijke en politieke hegemoniale positie leidt volgens Gramsci tot een “oorlog der positie” (war of position), omwille van de onmogelijkheid tot een sluiten van het sociale enerzijds en anderzijds volgens Gramsci de uniciteit van het hegemoniale centrum.

Voor Mouffe is deze hegemoniale unipolaire visie niet houdbaar in de gefragmenteerde en veelvormige politieke ruimte van de moderne kapitalistisch gevormde sociale ruimte. Het is in deze optiek dat ze verwijst naar het begrip democratische strijd waar sprake is van een pluraliteit van politieke ruimte en van een populaire strijd waar er sprake is van een opdeling van een politieke ruimte in twee kampen.⁴¹ Laclau en Mouffe verlaten de Gramsciaanse tweedeling in de politieke ruimte en het unipolaire hegemoniale centrum.

Hierdoor vervagen de klassieke scheidingsvlakken (planes) volgens klassen, waarlangs zich een hegemoniale relatie vormgeeft. Deze scheidingsvlakken vermeerderen zich en het hele stelsel wordt meer dynamisch en ook minder stabiel (steeds verschuivende verschillen). Dit vindt dan weer zijn weerslag in het feit dat iedere sociale identiteit een verzamelpunt wordt voor een veelvoud van articulatoire praktijken. De vorming van een hegemoniale formatie via zijn interne consistentie, hoe dynamisch ook, zet zich af en definieert zich door de negatie van het externe waar het zich tegen afzet langs een dergelijk (politiek/sociaal) grensvlak. De interne

---

³⁹ Ibid. p. 122

⁴⁰ Ibid p. 123

⁴¹ Ibid. p.124

gearticuleerde coherentie van de hegemoniale positie bepaalt daarbij de sterkte van de negatie van de externe sociale/politieke posities waar ze zich tegen afzet.

Een ander gevolg is het verlies van één sociaal centrum, er blijft een niet-reduceerbare pluraliteit van de sociale ruimte die niet kan worden teruggebracht tot een enkele hegemoniale positie. In deze context plaatsen Laclau en Mouffe ook het (functionalistisch) Marxistische begrip van relatieve autonomie van de staat ten opzichte van de belangen van de heersende klasse. Voor hen is deze relatieve autonomie het resultaat van een vorm van hegemoniale constructie (New Deal van Franklin D. Roosevelt).

Het open en ongedetermineerde karakter van de sociale ruimte die op zich vormgeeft aan negativiteit en antagonisme bepaalt het bestaan van articulatoire en hegemoniale praktijken.⁴² Laclau en Mouffe verlaten in hun politieke filosofie het economisme en het Hegeliaanse Marxisme. Ze funderen hun maatschappelijke groepsdynamiek op een contingente basis en een waarvan de uitkomst nooit tot een finale synthese of “coincidentia oppositorum” komt, waarin alle sociale en politieke tegenstellingen hun finaliteit vinden. Het Marxistisch klassenbegrip wordt vervangen door gearticuleerd hegemoniale posities die zowel qua reikwijdte als historisch tijdelijke condensaties vormen van collectieve belangen langs variabele maatschappelijke breuklijnen.

1.1.5 Hegemonie, democratie en antagonisme

Mouffe en Laclau gaan uit van de onmogelijkheid om vanuit een positivistische benadering tot een finaliteit (closure) te komen, oftewel de onmogelijkheid van het tot stand komen van een afgeronde samenleving (society). Ze verwerpen het objectieve en het maatschappelijk determinisme van het klassieke Marxisme (positivisme, historisch determinisme, economisme). De ervaring van de beperking van het objectieve wordt gevormd door het discursieve onder de vorm van een onoverwinbaar antagonisme. Antagonisme verwijst daarbij niet naar een objectieve relatie, maar een relatie waardoor de grenzen van het objectieve worden getoond (negatieve als limiet van het positieve). Hierbij verwijst Mouffe naar datgene wat kan worden getoond maar niet uitgesproken in de *Tractatus Logico-Philosophicus* van Ludwig Wittgenstein (1889-1951).

---

⁴² Ibid. p.113

De equivalentie van verschillende posities die in de samenleving worden ingenomen vormt een belangrijk onderdeel van de pluraliteit van het politiek-begrip van Mouffe. Het is het zich afzetten tegen een andere (politieke) opvatting dat op een negatieve wijze de eigen identiteit vormgeeft: “that certain discursive forms, through equivalence, annul all positivity of the object and give a real existence to negativity as such”.⁴³ Antagonismen doorkruisen daarbij de samenleving en leiden tot een multipolair web van sociale relaties. De politieke identiteit van een subject wordt bepaald door de antagonistische relaties die het aangaat. Het (subjectief) ervaren van equivalentie met anderen staat daarmee in relatie. Hoe minder stabiel de gevormde sociale relaties zijn, hoe meer fragmentatie en proliferatie van antagonismen. Hiermee vergroten als het ware de maatschappelijke centrifugale krachten en leiden tot een vorm van maatschappelijke fragmentatie. Dit verwijst voor Mouffe naar het begrip organische crisis van Gramsci.⁴⁴

De politieke ruimte kan op twee manieren politiek verdeeld raken, enerzijds in twee antagonistische kampen, waarvoor Mouffe de term “popular subject position” gebruikt, terwijl “democratic subject position” verwijst naar een antagonisme die de politieke ruimte niet in twee kampen verdeelt. De eerste vorm doet zich voor wanneer er een duidelijk machtscentrum bestaat waartegen zich de oppositionele politieke krachten verenigen.⁴⁵

Voor haar agonistisch model van democratie, baseert Mouffe zich op Carl Schmits concept van antagonisme onder de vorm van vriend-vijand-denken zoals hij dat naar voor brengt in *Der Begriff des Politischen*⁴⁶: “Politiek denken en politiek instinct zijn dus zowel theoretisch als praktisch te toetsen aan hun vermogen om vriend en vijand te onderscheiden. De hoogtepunten van de grote politiek zijn tegelijk de ogenblikken waarop de vijand met concrete duidelijkheid als vijand wordt herkend.”⁴⁷ Ze vertrekt daarbij ook van de vaststelling dat een definitieve allesomvattende consensus (Hegeliaanse synthese) in de samenleving onmogelijk is. Ze benoemt dit als de “impossibility of closure”.⁴⁸ Het komt nooit tot een finale synthese (final

---

⁴³ Ibid. p. 115

⁴⁴ Ibid. p. 117

⁴⁵ Ibid. p. 118

⁴⁶ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 19

⁴⁷ Schmitt, *Het begrip politiek*. p. 79

⁴⁸ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. 108

suture) of de realisatie van een stabiele samenleving, maar slechts een voortdurende en contingente hegemoniale articulatie van politiek onderscheiden posities.

De maatschappelijke spanningen komen nooit tot een definitieve oplossing, maar bewegen zich voort in een continue stroom van maatschappelijke verschillen en spanningen. Deze onmogelijkheid van een stabiele situatie of gestolde verschillen betekent voor haar de onmogelijkheid van het tot stand komen van een ‘objectiviteit’. Het is deze limiet-ervaring van het niet tot stand komen van die stabiele objectiviteit, en de blijvende discursieve spanning die daar het gevolg van is, die voor haar antagonisme uitmaakt. Het is in deze als het ware metastabiele toestand dat er plaats is voor hegemoniale articulatie en het bedrijven van politiek in een liberaal democratisch context.

1.1.6 Deelname aan een geradicaliseerde liberale democratie

Het verlaten van het economisch en historisch determinisme opent voor Laclau en Mouffe de deur naar een deelname aan de liberale democratie, maar dan onder een geradicaliseerde vorm. Mouffe opteert voor deelname aan de liberale democratie om de linkse politieke doelen te verwezenlijken, maar kiest daarbij wel voor een radicale democratie in de vorm van een agonistisch pluralisme, waarbinnen maatschappelijke conflicten ruimer binnen het politieke domein worden opgenomen. In *Hegemony and Socialist Strategy* breiden Laclau en Mouffe daarbij het domein van de linkse politiek uit van de traditionele arbeiderseisen naar de nieuwe veelvormige of “plurale” eisen voor emancipatie en gelijkheid (democratie, feminisme, milieu activisme, gender, ...) en een “dynamisering” van het sociale domein. De klassieke Marxistische indeling in klassen wordt daarbij verlaten, net als de bijzondere status van de arbeidersklasse.

Laclau en Mouffe verwijzen naar het werk van Arthur Rosenberg (1889-1943) voor de problematische relatie tussen socialisme en democratie doorheen de geschiedenis. Voor Rosenberg was de belangrijkste tekortkoming van de arbeiders dat ze het volk niet vorm konden geven als een historische actor (agent).⁴⁹ De historische ontwikkelingen die zich voordeden waren gekenmerkt door een toenemende maatschappelijke complexiteit en fragmentatie:

---

⁴⁹ Ibid. p. 134

“The decline of a form of politics from which the divisions of the social into two antagonistic camps is an original and immutable datum, prior to all hegemonic construction, and the transition towards a new situation, characterized by the essential instability of political spaces, in which the very identity of the forces in struggle is submitted to constant shifts, and calls for an incessant process of redefinition”.⁵⁰

Hier beschrijft Rosenberg de teloorgang van de a priori gedefinieerde politieke bipool waarop politiek werd vormgegeven. In de plaats van de maatschappelijke tweedeling van het ancien regime kwam een maatschappelijke fragmentatie tot stand waar een hegemoniale articulatie politieke bewegingen diende vorm te geven. Volgens Laclau en Mouffe beschrijft Rosenberg hier de onmogelijkheid dat de klassenstrijd zich automatisch en a priori vorm zal geven.⁵¹

1.1.7 Democratie en emancipatie

Het achter zich laten van het historisch determinisme van het Marxisme, betekent dat de emancipatie van de onderdrukten langs democratische weg zal dienen te gebeuren. Deelname aan het liberaal democratisch proces is de richting die Laclau en Mouffe inslaan. Een gevolg van hun standpunt is dat ook de onvermijdelijke opstand tegen vormen van onderdrukking als een natuurlijk gegeven wegvalt zoals die in de Marxistisch theorievorming werd vooropgesteld⁵². Voor het project van Laclau en Mouffe komt het er op aan om de condities te identificeren die collectieve actie tegen maatschappelijke ongelijkheid, ondergeschiktheid (subordination) en onderdrukking (oppression) tot stand kunnen brengen. Het is voor hen slechts wanneer een democratisch debat (discourse) maatschappelijk mogelijk wordt, dat de voorwaarde om de strijd aan te gaan tegen verschillende vormen van ongelijkheid tot stand komt.

Voor Laclau en Mouffe vormt de opkomst van de democratische principes van vrijheid en gelijkheid van burgers rond 1789 een fundamenteel knooppunt (nodal point) in de constructie van het politieke. Het betekende het naar de achtergrond verschuiven van de opvatting van de samenleving als een hiërarchische en ongelijke structuur, geregeerd door een theologisch-politieke logica gefundeerd in een goddelijke wil (omkering legitimatie van politiek gezag).

---

⁵⁰ Ibid. p.135

⁵¹ Ibid. p. 135

⁵² Ibid. p. 136

Deze transformatie creëerde de logica van equivalentie (logic of equivalence) van de emancipatorische eisen van burgers als houders van gelijke politieke rechten.⁵³ Geleidelijk aan zullen de concepten vrijheid en gelijkheid, in de betekenis die ze kregen in de Franse revolutie, zich verspreiden over een steeds breder maatschappelijk domein. Niet alleen verspreiden de ideeën over politieke gelijkheid en vrijheid zich, maar het idee over gelijkheid zal zich in het socialisme uitbreiden naar economische gelijkheid wat het een andere inhoud geeft dan louter politieke gelijkheid. Het ervaren van ondergeschiktheid en het als problematisch ervaren van maatschappelijke ongelijkheid, met als resultaat het articuleren van een hegemoniaal project, is dan ook een dynamisch maatschappelijk proces (vb. algemeen enkelvoudig, stemrecht, ‘civil rights’ beweging, feminisme, LGBTQ-beweging). De maatschappelijke veranderingen verlopen volgens een proces van equivalente verdringing (equivalent displacement) volgens contingente maatschappelijke breuklijnen, waar onderschikking en verdrukking wordt ervaren door individuen (distinct subject positions). De democratische ervaring of beeldvorming (imaginary) is daarbij geen statisch gebeuren, maar evolueert in de tijd (niet-deterministisch, niet-lineair). Een discussie die buiten de bestaande maatschappelijke orde stond dringt binnen in de bestaande orde en articuleert de als problematisch ervaren ongelijkheid. Er vindt daarbij een uitbreiding plaats van het als gelijkwaardig willen ervaren van ongelijke persoonlijke ervaringen (gelijkheid in verscheidenheid, ‘equalization of conditions’).⁵⁴

Voor Laclau en Mouffe worden de recentere emancipatorische bewegingen gedreven door uitbreiding van de kapitalistische productierelaties en een toenemende staatsinterventie in het maatschappelijk leven. Ze verwijzen daarbij naar de opkomst van het ‘Fordism’ als kapitalistisch productiesysteem en de daaruit volgende toenemende commodificatie van het sociale leven. Sociale relaties werden daarbij een verhandelbaar product (commodity), wat leidde toe een toenemende invloed van consumentisme en productivisme op de structuur van de samenleving en het leven dan de individuele burgers. Laclau en Mouffe verwijzen ook naar de Keynesiaanse welvaartsstaat van na de Tweede Wereldoorlog als een factor in de toename van de invloed van de Staat op het leven van zijn burgers, met de daarbij horende bureaucrativering en expansie van de politieke invloed op meer domeinen van het leven van

---

⁵³ Ibid. p. 139

⁵⁴ Ibid. p. 145

zijn burgers. De grens tussen het publieke aan de politieke onderhevige domein en het private domein verschuift en vervaagt daardoor doorheen de tijd.

Het domein van het sociale verruimt zich. Sociale rechten worden steeds breder en ruimer gedefinieerd en de betekenis van begrippen uit de liberale democratische canon verschuiven en krijgen een andere en bredere invulling, waaronder vrijheid, gelijkheid, rechtvaardigheid en billijkheid (equity). Laclau en Mouffe verwijzen naar het ontstaan van een democratische consumptiecultuur waarbinnen vanuit een consumptie denken wordt gestreefd naar nieuwe vormen van identificatie, het vormen van een sociale identiteit en emancipatie als individu. Vanuit deze geconstrueerde identiteit zet men zich dan af tegen wie men als de andere ervaart. Wanneer er vanuit het ervaren van de eigen identiteit een gevoel van ondergeschiktheid of onderdrukking kan worden gearticuleerd dat voldoende weerklank vindt, dan wordt er een hegemoniale positie geformuleerd die zich gaat afzetten tegen de als onderdrukker ervaren andere / anderen. Het is het ervaren van de equivalentie van sociale posities die de eis voor emancipatie steeds nieuwe vormen en breuklijnen laat aannemen.

In deze context verwijzen Laclau en Mouffe naar een neoconservatieve reactie die in de toegenomen eisen die democratisch worden gemanifesteerd een toenemend probleem zien vormen voor de bestuurbaarheid van de democratie vanuit een voor hen doorgeslagen egalitarisme.⁵⁵ Zij verwijzen naar de problematische transformatie van het begrip gelijkheid dat een andere invulling kreeg, namelijk van een gelijkheid van kansen naar een gelijkheid van resultaten en een gelijkheid van individuen naar een gelijkheid van groepen. De maatschappelijke crisis wordt door neoconservatieven gezien als een crisis van de waarden van de liberale democratie.

Van hieruit zullen Laclau en Mouffe hun pleidooi voor een radicale en pluralistische democratie formuleren als een nieuw emancipatorisch project voor een linkse politiek. Hun uitgangspunten zijn daarbij het “plurale” karakter van het sociale en het niet-gesloten (unsutured) karakter van een politieke identiteit. Ze verwerpen ook de essentialistische en gesloten opvatting van een individu als niet-positivistisch bepaald en niet-autonoom (unitair), en stellen voorop dat een

---

⁵⁵ Ibid. p. 149

individu meerdere subjectieve posities kan innemen. Pluralisme dient deel uit te maken van het immanente wezen van het individu.

Dit vormt de basis voor het ontstaan van pluralistische en democratisch te articuleren (contingente) antagonismen:

“Only if it is accepted that the subject positions cannot be led back to a positive and unitary founding principle – only then can *pluralism* be considered *radical*. Pluralism is radical to the extent that each term of this plurality of identities finds within itself the principles of its own validity, without this having to be sought in a transcendent or underlying positive ground for the hierarchy of meaning of them all and the source and guarantee of their legitimacy.”.⁵⁶

Vanuit het democratische karakter van hun politieke filosofie is een veralgemeend equivalente-egalitaire logica een vereiste:

“And this radical pluralism is democratic to the extent that the autoconstitutivity of each one of its terms is the result of displacements of the egalitarian imaginary. Hence the project for a radical and plural democracy, in a primary sense, is nothing other than the struggle for a maximum autonomization of spheres on the basis of the generalization of the equivalential-egalitarian logic.”.⁵⁷

1.2 Het politieke conflictmodel van Chantal Mouffe

Na samen met Ernesto Laclau *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) te hebben geschreven zal Mouffe zelf verschillende werken publiceren waarin ze haar eigen politieke filosofie verder zal uitwerken. Zoals daar zijn *The Return of the Political* (1993), *The Democratic Paradox* (2000), *On the Political* (2005), *Agonistics. Thinking the world politically* (2013) en *For a Left Populism* (2018). Ze zal daarin haar opvattingen over een radicaal democratisch pluralisme uitwerken.⁵⁸ Mijns inziens evolueert ze in die periode van een eerder “republikeinse” opvatting

---

⁵⁶ Ibid. p. 151

⁵⁷ Ibid. p. 151

⁵⁸ Wenman, ‘Laclau or Mouffe? Splitting the difference’. p. 581

over politieke participatie in een democratie (positieve vrijheid) naar een populistische opvatting over politiek.⁵⁹

Voor Mouffe bestaat er een onuitroeibare spanning tussen het liberale principe van de individuele rechten enerzijds, en de noodzaak van elke democratische samenleving om een sociale en politieke eenheid te vormen anderzijds. Ze noemt dit de ‘democratische paradox’ in het gelijknamige boek. De twee pijlers van de moderne liberale democratie zijn aan de ene kant de soevereine volkswil en aan de andere kant de ‘rule of law’ (constitutionalisme): “on one side, democracy as a form of rule, that is, the principle of the sovereignty of the people; and on the other side, the symbolic framework within which this democratic rule is exercised.”⁶⁰ Tussen het liberale vrijheidsidee en het democratische gemeenschapsidee heerst een onoplosbare spanning en de noodzaak van een dubbele legitimering van democratische beslissingen.^{61,62} Ze bekritiseert daarbij het ‘democratisch deficit’ dat ontstaat doordat de nadruk wordt gelegd op de rechtsstaat en waarbij de volkssoevereiniteit opzij wordt geschoven:

“The dominant tendency today consists in envisaging democracy in such a way that it is almost exclusively identified with the *Rechtsstaat* and the defense of human rights, leaving aside the element of popular sovereignty, which is deemed to be obsolete.”⁶³

De legitimering van de liberaal-democratische instellingen is echter gebaseerd op het idee van volkssoevereiniteit en het bestaan van liberaal-democratische instellingen is niet vanzelfsprekend.⁶⁴ Het is het paradoxale evenwicht tussen de logica van de rechtsstaat en die van de volkssoevereiniteit die de liberale democratie vormgeeft en in stand houdt. Voor Mouffe vereist de democratische logica ook altijd het trekken van een grens tussen “ons” (demos) en “zij” die buiten de demos vallen, waarbij zij zich inspireert op Carl Schmitt.⁶⁵ Dit ‘agonisme’ vormt voor haar de essentie voor het uitoefenen van democratische rechten, dat dus niet is gebaseerd op een redelijk vergelijk van standpunten maar op “strijd”. De paradox van de

---

⁵⁹ Mouffe, ‘Feminism, citizenship, and radical democratic politics’. p. 377

⁶⁰ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p 2

⁶¹ Laermans, ‘Populisme, democratie en politiek systeem’.

⁶² Loose, *Democratie op wankle bodem*. p. 233

⁶³ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 3-4

⁶⁴ Ibid. p. 4

⁶⁵ Ibid. p. 4

liberale democratie ligt dan in de legitieme beperking van de volkssoevereiniteit in de naam van vrijheid en niet-contesteerbare grondrechten.⁶⁶

Mouffe verdedigt met haar radicaal democratisch pluralisme een maatschappelijk waardenpluralisme en negatieve vrijheid, onder andere in de traditie van Isaiah Berlin.⁶⁷ Ze verdedigt het moderne idee van individuele vrijheid, de scheiding van kerk en staat en de ontwikkeling van een maatschappelijk middenveld (civil society). Dit vereist op zich dat er een onderscheid wordt gemaakt tussen het private en het publieke domein, moraliteit en het politieke.⁶⁸ Een moderne democratie kan niet worden georganiseerd rond een gedeelde opvatting over een “common good”.⁶⁹ De nood aan politieke participatie kan niet gebeuren ten koste van het (communitaristisch) opofferen van de individuele vrijheid van burgers.⁷⁰ Ze zet zich af tegen zowel communitaristische als republikeinse opvattingen over democratie.⁷¹

Mouffe plaatst haar werk in de traditie van de moderne liberale democratie, die zij beschouwt als een politiek ‘regime’ dat als een symbolisch kader fungeert voor het vormgeven van sociale relaties.⁷² De liberale democratie vormt de achtergrond en het kader waarbinnen moderne politieke ontwikkelingen mogelijk zijn:

“However, instead of simply identifying the modern form of democracy with the empty place of power, I would also want to put emphasis on the distinction between two aspects: on one side, democracy as a form of rule, that is, the principle of the sovereignty of the people; and on the other side, the symbolic framework within which this democratic rule is exercised.”⁷³

Haar opvatting over een radicale pluralistisch democratie ziet burgerschap als een vorm van politieke identiteit die zich identificeert met de fundamentele principes van een moderne pluralistische democratie, zijnde vrijheid en gelijkheid voor iedereen.⁷⁴ Dat burgerschap verschilt dan voor Mouffe wel van het liberale burgerschap waar het slechts een identiteit tussen

---

⁶⁶ Ibid. p. 4

⁶⁷ Ibid. p. 37

⁶⁸ Ibid. p.62

⁶⁹ Mouffe, ‘Feminism, citizenship, and radical democratic politics’. p. 378

⁷⁰ Mouffe, *The return of the political*. p.62

⁷¹ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. xvii

⁷² Wenman, ‘Laclau or Mouffe? Splitting the difference’. p. 591

⁷³ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p.2

⁷⁴ Mouffe, ‘Feminism, citizenship, and radical democratic politics’. p. 378

de ander is, maar ook van de republikeinse opvatting waar het de dominante identiteit is boven alle andere. Bij haar is de burgerlijke identiteit geen gegeven, maar wordt deze gearticuleerd (vormgegeven) en geeft vorm aan de politieke positie van het subject, met de mogelijkheid voor een pluraliteit van allianties en met respect voor de individuele vrijheid.⁷⁵ De scheiding tussen publiek en privaat wordt daarbij voor Mouffe dynamisch en doorgankelijk. De ethisch-politieke principes van de moderne democratie verschaffen daarbij aan de burger de “grammatica” voor politieke participatie.⁷⁶

Mouffe laveert met haar idee van een radicaal pluralistische democratie tussen het liberalisme en republicanisme. Het liberalisme wijst de mogelijkheid af van een gedeelde opvatting over “het goede” (common good), terwijl het republicanisme daar wel van uitgaat. Voor Mouffe is “het goede” een “vanishing point” waaraan we als burgers wel refereren, maar dat we nooit bereiken. Het vormt een “social imaginary” die alhoewel onbereikbaar en slechts realiseerbaar aan de horizon, fungeert als een zeker baken. Mouffe verwijst hier naar de “grammar of conduct” van Wittgenstein als een constitutief ethisch-politiek principe van de moderne democratie, namelijk vrijheid en gelijkheid voor iedereen.⁷⁷

Mouffe zoekt met haar pluralistische radicale democratie uiteindelijk een manier om met de spanning tussen liberalisme en democratie om te gaan:

“On one side we have the liberal tradition constituted by the rule of law, the defense of human rights and the respect of individual liberty; on the other the democratic tradition whose main ideas are those of equality, identity between governing and governed and popular sovereignty.”⁷⁸

Ze maakt in haar politieke denken een sterk onderscheid tussen politiek en het politieke:

“By the political, I refer to the dimension of antagonism that is inherent in human relations, antagonism that can take many forms and emerge in different types of social relations. Politics, on the other side, indicates the ensemble of practices, discourses and institutions which seek to establish a certain order and organize human coexistence in

---

⁷⁵ Ibid. p.378

⁷⁶ Ibid. p.378

⁷⁷ Ibid. p.379

⁷⁸ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 2-3

conditions that are always potentially conflictual because they are affected by the dimension of the political”.⁷⁹

Voor haar is er in een liberale democratie geen stabiele maatschappelijke consensus mogelijk, maar slechts een contingente tijdelijke hegemoniale articulatie van de conflicterende logica van liberaal constitutionalisme dat grenzen stelt aan de volkssoevereiniteit (gelijkheid) in de naam van vrijheid.⁸⁰

Hedendaagse politiek verwijst voor Mouffe eerder naar het streven naar eenheid en orde en streeft naar een zo groot mogelijke consensus en het vermijden van conflicten. Het politieke, dat voor haar vertrekt vanuit een conflictmodel, gaat erom de dingen te veranderen, het status quo te doorbreken, een andere hegemoniale orde tot stand te brengen. Haar vertrekpunt is daarbij volgens haar het tegenwoordige onvermogen om maatschappelijke problemen op een politieke manier onder ogen te zien.⁸¹ Het politieke, dat fundamenteel agonistisch is, zou volgens Mouffe aan de basis moeten liggen van politiek, in plaats van het eerder rationeel en technocratisch bedrijven dat politiek volgens haar is geworden in onze hedendaagse liberale democratie.

Voor Mouffe dienen, om die hegemoniale transformatie te verwezenlijken, conflicten en passie een plaats te krijgen in het politieke. Waar politiek vertrekt vanuit een consensusmodel, vertrekt het politieke voor haar vanuit een conflictmodel, het agonisme. De liberale democratie was steeds een strijdtoneel dat de motor vormde voor historische politieke ontwikkelingen en emancipatie.^{82, 83}

Vanuit het conflictmodel bouwt zij haar model uit voor een radicale pluralistische democratie, die vertrekt vanuit echte, fundamentele politieke tegenstellingen in plaats van volgens haar het rationalistische liberale consensusmodel. Conflict vormt daarbij de ziel van de radicale democratie⁸⁴. In tegenstelling tot de klassieke Marxistische revolutionaire opvatting kiest Mouffe evenwel voor deelname aan de politiek en binnen een liberaal democratische politieke

---

⁷⁹ Ibid. p. 101

⁸⁰ Ibid. p. 4-5

⁸¹ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 17

⁸² Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 5

⁸³ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. xvii

⁸⁴ Boonen, 'De uiterste limieten van de democratische verdeeldheid: over democratie, conflict en geweld in het werk van Chantal Mouffe en Étienne Balibar'. p. 638

ruimte. Politieke tegenstanders worden niet beschouwd als te vernietigen vijanden, zoals bij Carl Schmitt, maar als medeburgers waarmee een, zijnde instabiel en contingent, vergelijk mogelijk is:

“Envisaged from the point of view of agonistic pluralism, the aim of democratic politics is to construct the ‘them’ in such a way that it is no longer perceived as an enemy to be destroyed, but as an ‘adversary’, that is somebody whose ideas we combat but who’s right to defend those ideas we do not put into question”.⁸⁵.

Het komt binnen dit model niet tot een (stabiele) Hegeliaanse synthese, maar slechts tot een voorlopige en contingente toestand.

1.3 Het links populisme van Chantal Mouffe

In haar recenter werk zal Mouffe een links populisme verdedigen, in de traditie van het Latijns-Amerikaans en Zuid-Europese links populisme.⁸⁶ Het gaat daarbij om het links-populistische model van partijen zoals Syriza, Movimento 5 Stelle, Podemos en La France Insoumise. Voor Mouffe vormt haar radicale democratie de oplossing voor de crisis van de liberale democratie. Populisme vormt in deze optiek het instrument om een radicale democratie te verwezenlijken door het conflict te herintroduceren als motor van de democratie en op die manier sectoren van de samenleving te mobiliseren om het maatschappelijke status quo te doorbreken.⁸⁷ Links populisme wordt hier beschouwd als een emancipatorische kracht, niet als een destructieve kracht voor de liberale democratie.

In *On the Political* en *For a Left Populism* bekritiseert Mouffe de “derde weg” die de sociaaldemocratie op het einde van de twintigste eeuw is ingeslagen en wat leidde tot een sociaaldemocratisch vorm van neoliberalisme.⁸⁸ In *On the Political* zet ze uiteen dat politiek in een agonistische pluralistische democratie geen dialoog maar confrontatie en strijd betekent, binnen de grenzen van liberaal democratische instellingen en principes:

---

⁸⁵ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 101-102

⁸⁶ Manow, *Die politische ökonomie des populismus*. p. 38

⁸⁷ Mudde en Kaltwasser, *Populism: A very short introduction*. p. 3

⁸⁸ Mouffe, *For a Left Populism*. p. 4

“Anders dan bij de dialogische benadering vat ik het democratisch debat hier op als een werkelijke confrontatie. Tegenstanders gaan een reëel - zelfs hevig - gevecht met elkaar aan, maar dan volgens gemeenschappelijke vastgestelde regels; en hun standpunten worden, ondanks de uiteindelijke onverzoenlijkheid ervan, als legitieme perspectieven aanvaard.”⁸⁹

Haar opvatting van 'links populisme' werkt ze uit in *For a Left Populism* (2018). Daarin wil ze de neoliberale hegemonie en de kapitalistische sociale ordening en productieverhoudingen vervangen door een socialistische hegemonie. Het links populisme dient een alternatief te bieden voor de teloorgang van de sociaaldemocratie als emanciperende politieke kracht:

“The central argument of this book is that to intervene in the hegemonic crisis, it is necessary to establish a political frontier and that left populism, understood as a discursive strategy of construction of the political frontier between ‘the people’ and ‘the oligarchy’, constitutes, in the present conjuncture, the type of politics needed to recover and deepen democracy.”⁹⁰

Het strategisch doel van het links populisme is de politieke macht grijpen: “The objective of a left populist strategy is the creation of a popular majority to come to power and establish a progressive hegemony.”⁹¹ Het revolutionaire elan is dan ook nooit ver weg in het links populistische project.

De ontwikkeling van een politieke collectiviteit vormt voor Mouffe de basis van het agonistisch project. “Een effectief pluralisme veronderstelt voor haar de aanwezigheid van een agonistische confrontatie tussen verschillende hegemonische projecten. Het is door middel van representatie door articulatie dat collectieve politieke subjecten worden gecreëerd; hun politieke identiteit bestaat niet van tevoren zoals het geval was in het economisch determinisme van de klasse in het Marxisme.”⁹² Politiek bewustzijn en een politieke identiteit ontstaat pas vanuit de collectiviteit en door het discours, niet vanuit het individu.

---

⁸⁹ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 60

⁹⁰ Mouffe, *For a Left Populism*. p. 5

⁹¹ Ibid. p. 50

⁹² Ibid. p. 56

Het is slechts in de agonistische confrontatie tussen verschillende maatschappelijke projecten die voor Mouffe tot een vitale democratie leidt. Voor haar is het grootste probleem van de bestaande instellingen in de representatieve liberale democratie, dat ze geen ruimte bieden voor de agonistische confrontatie tussen verschillende hegemoniale maatschappelijk projecten. Die confrontatie vormt voor Mouffe juist de voorwaarde voor een levensvatbare moderne pluralistische liberale democratie. Het is vooral het gebrek aan een agonistische politieke confrontatie, niet het feit van representatie op zich, dat de burgers hun politieke stem ontnemt. De remedie ligt niet in het afschaffen van vertegenwoordiging (representatie) op zich, maar in het representatiever maken van onze democratie.”⁹³

Voor Mouffe vormt een links-populistisch model de oplossing voor een revitalisering van de moderne liberale democratie. We kunnen ons daarbij evenwel de vraag stellen of het links populistisch model dat afkomstig is uit Zuid-Europa zonder meer overdraagbaar is naar Noord-Europa om daar een tegengewicht te vormen voor het rechts-populisme? Volgens Dani Rodrik is de politiek-maatschappelijk achtergrond in Zuid- en Noord-Europa namelijk verschillend, wat heeft geleid tot het ontstaan van verschillende (dominante) vormen van populisme. Populisme is in zijn visie een antwoord op verschillende vormen van globalisering, enerzijds een grensoverschrijdende beweging van personen (migratie) en anderzijds een grensoverschrijdende beweging van goederen en geld. Het eerste leidt volgens Rodrik tot rechts-populisme, het tweede tot links-populisme:

“It is easier for populist politicians to mobilize along ethno-national/cultural cleavage when the globalization shock becomes salient in the form of immigration and refugees ... it is easier to mobilize along income/social class lines when the globalization shock takes the form mainly of trade, finance, and foreign investment.”^{94, 95}

---

⁹³ Ibid. p. 56-57

⁹⁴ Rodrik, ‘Populism and the economics of globalization’. p.2

⁹⁵ Manow, *Die politische ökonomie des populismus*. p. 46

2 De politieke theorie van John Rawls en Habermas

2.1 De politieke theorie van John Rawls

John Rawls (1921-2002) was een Amerikaanse filosoof die vooral bekendheid verwierf door zijn werken *A Theory of Justice* (1971), *Political Liberalism* (1993) en *The Law of Peoples* (1999).⁹⁶ In 1950 behaalde hij een doctoraat in filosofie aan Princeton University en in 1952 ging hij met een Fullbright beurs naar Oxford, waar hij in contact kwam met de ideeën van de liberale politicoloog Isaiah Berlin (1909-1997) en de rechtsfilosoof Herbert L.A. Hart (1907-1992). Na bij zijn terugkeer in de Verenigde Staten te hebben lesgegeven aan Cornell University en het Massachusetts Institute of Technology (MIT), maakte hij in 1964 de overstap naar Harvard University, waar hij tot aan zijn dood in 2002 zou blijven.⁹⁷

Rawls wordt gezien als een vertegenwoordiger van het sociaal-politiek constructivisme en een maatschappelijk contract theorie.⁹⁸ Hij wil met zijn politieke filosofie een oplossing bieden om te kunnen omgaan met pluralisme (diversiteit van opvattingen over ‘het goede’) in de moderne samenleving en gaat daarbij uit van de noodzaak van een ‘overlapping consensus’ en ‘public reason’. Rechtvaardigheid van publieke instellingen is daarbij het uitgangspunt: “Justice is the first virtue of social institutions, as truth is of systems of thought.”⁹⁹ In zijn werken is een toenemende poging waar te nemen tot maatschappelijk omgaan met fundamenteel verschillende levensopvattingen binnen een politiek-liberaal kader, gaande van *A Theory of Justice* (1971) tot *The Law of Peoples* (1993).

2.1.1 A Theory of Justice

In *A Theory of Justice* zal Rawls er naar streven om het liberalisme nieuwe funderende principes te geven in een nieuw sociaal contract. Hij inspireert zich onder andere op Immanuel Kant (1724-1804) voor een opvatting over de rechtsstaat als de verdediger van een rechtvaardig maatschappelijk contract.¹⁰⁰ Klassiek richt liberalisme zich op het bevorderen en verdedigen

---

⁹⁶ Wenar, ‘John Rawls’.

⁹⁷ Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*. p. 11-12

⁹⁸ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 132

⁹⁹ Rawls, *A Theory of Justice*. p. 3

¹⁰⁰ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 133

van individuele vrijheden. Een van de fundamentele principes is daarbij de sociale contract theorie over het contract tussen burger en overheid, waarbij een evenwicht wordt nagestreefd tussen persoonlijke vrijheid en maatschappelijke orde. Het is onder andere rond de principes van dit sociale contract dat Rawls zal werken. Hoe kan het liberalisme persoonlijke vrijheid bevorderen in de context van een moderne samenleving met zijn fragmentatie van sociale krachten en zijn markteconomie?

De beschikbaarheid van primaire sociale goederen (social primary goods) dient door het sociaal contract te worden gewaarborgd. Het gaat daarbij om fundamentele vrijheidsrechten (liberties), gelijke toegang tot macht en verantwoordelijke posities (opportunities), inkomen en vermogen (income & wealth).¹⁰¹

In zijn politieke theorie zal Rawls zich afzetten tegen het utilitarisme van Jeremy Bentham (1748-1832) en John Stuart Mill (1806-1873):

“the greatest amount of good for the greatest number”¹⁰² : ... In particular, I do not believe that utilitarianism can provide a satisfactory account of the basic rights and liberties of citizens as free and equal persons, a requirement of absolutely first importance for an account of democratic institutions.”¹⁰³

Het utilitarisme heeft als grondprincipe het consequentialisme, namelijk dat de gevolgen van een actie de morele status ervan bepalen. Problematisch wordt in dat opzicht de ongelijkheid die door een volgens het laissez faire principe georganiseerde markteconomie wordt teweeggebracht. Is het wel gerechtvaardigd om de materiële economische belangen voorrang te geven op het gelijkheidsbeginsel en sociale ongelijkheid te veroorzaken?

Voor Rawls was er nood aan principes die zouden toelaten om rechtvaardigheid (justice) tot stand te brengen in de instellingen van de staat die het probleem van sociale ongelijkheid in kansen (inequity) konden tegemoet treden. Het gaat voor hem over kansengelijkheid (equity) en niet over uitkomstgelijkheid (equality). Rawls zal daarvoor verschillende principes naar voor brengen.

---

¹⁰¹ Ibid. p. 55

¹⁰² Driver, 'The History of Utilitarianism'.

¹⁰³ Rawls, *A Theory of Justice*. p. xi - xii

Het principe van de “well-ordered society” (goed geordende samenleving) stelt dat een samenleving niet alleen zodanig wordt ontworpen dat ze tot voordeel is van alle leden van de samenleving, maar dat ze ook wordt vormgegeven door een publiek gedeelde opvatting over rechtvaardigheid:

“Now let us say that a society is well-ordered when it is not only designed to advance the good of its members but when it is also effectively regulated by a public conception of justice. That is, it is a society in which (1) everyone accepts and knows that the others accept the same principles of justice, and (2) the basic social institutions generally satisfy and are generally known to satisfy these principles.”¹⁰⁴

De maatschappelijke instellingen dienen zodanig vormgegeven dat ze opereren volgens het principe van “justice as fairness”.¹⁰⁵

Rawls stelde daarbij vast dat bestaande samenlevingen en hun instellingen niet goed geordend waren, omdat er fundamentele onenigheid was over de implementatie van het concept rechtvaardigheid, met als gevolg arbitraire beslissingen:

“Those who hold different conceptions of justice can, then, still agree that institutions are just when no arbitrary distinctions are made between persons in the assigning of basic rights and duties and when the rules determine a proper balance between competing claims to the advantages of social life.”¹⁰⁶

Hij wil daarom de principes van het sociaal contract opnieuw opstellen. De fundamentele structuur van het contract dient rechtvaardig te zijn. Wat moet daarvoor het funderend principe van rechtvaardigheid zijn om dit waar te maken (principle of justice)? De randvoorwaarde is voor Rawls dat het vrije en rationele burgers zijn die het principe opstellen en ermee werken. Vanuit dit basisprincipe zullen fundamentele rechten en plichten aan de burgers worden toegewezen:

“They are the principles that free and rational persons concerned to further their own interests would accept in an initial position of equality as defining the fundamental terms

---

¹⁰⁴ Ibid. p. 4

¹⁰⁵ Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*. p. 18

¹⁰⁶ Rawls, *A Theory of Justice*. p. 5

of their association. These principles are to regulate all further agreements; they specify the kinds of social cooperation that can be entered into and the forms of government that can be established. This way of regarding the principles of justice I shall call justice as fairness.”¹⁰⁷

Justice as fairness (rechtvaardigheid als billijkheid) vormt daarbij het kernconcept van een nieuw sociaal contract, waarbij een billijke (faire) wederzijdse houding en behandeling de basis voor rechtvaardigheid uitmaakt (reflexiviteit). Het richt zich op drie onverdiende ongelijkheden in levenskansen waar burgers geen verantwoordelijkheid voor dragen, zoals “de natuurlijke begaafdheid van burgers en de mogelijkheden deze te ontwikkelen; de sociale klasse waarin zij worden geboren; het geluk of de pech van burgers (ziekte, werkloosheid, ...)”¹⁰⁸ Wie op deze drie gebieden bevoordeeld is, heeft daar geen persoonlijke verdienste aan en kan er dan ook geen persoonlijk voordeel door rechtvaardigen.

Rawls stelt in *A Theory of Justice* dat we uiteindelijk tot twee principes komen die “justice as fairness” zullen vestigen en de rechtvaardige verdeling van primaire goederen zullen regelen (distributieve rechtvaardigheid). Hij stelt binnen dit kader twee principes van rechtvaardigheid voorop, die onderling in een lexicografisch (lexicale) orde staan, dit wil zeggen een hiërarchie van principes waarbij het eerste primeert over het tweede (priority rule). Grondrechten kunnen daarin niet worden ingeperkt in functie van bijvoorbeeld herverdeling. In geval van een conflict tussen beide principes zal het eerst gerangschikte principe primeren. Het eerste principe is daarbij een positief principe, het tweede is een negatief principe:

“First: each person is to have an equal right to the most extensive scheme of equal basic liberties compatible with a similar scheme of liberties for others.

Second: social and economic inequalities are to be arranged so that they are both

(a) reasonably expected to be to everyone’s advantage, and

(b) attached to positions and offices open to all.”¹⁰⁹

---

¹⁰⁷ Ibid. p.10

¹⁰⁸ Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*. p. 17

¹⁰⁹ Rawls, *A Theory of Justice*. p. 53

De ‘priority rule’ stelt dat (1) een ondergeschikte vrijheid het totale systeem van vrijheden voor iedereen versterkt en (2) een ongelijke vrijheid dient aanvaardbaar te zijn voor burgers die hierdoor zijn getroffen.

Het eerste principe van rechtvaardigheid verwijst naar het liberale basisprincipe van politieke vrijheid voor iedere burger (equality). De politieke vrijheden dienen gegarandeerd, ongeacht achtergrond, ideologie, levensbeschouwing of overtuiging. Het tweede principe regelt de gelijke toegang tot macht en verantwoordelijke posities en de verdeling van inkomen en vermogen. Het tweede principe gaat over het gelijkheidsprincipe (equity) in de context van sociale en economische ongelijkheid. Het behandelt de rechtvaardige organisatie van sociale en economische ongelijkheid in een moderne samenleving, op een zodanige wijze dat ze redelijkerwijze in ieders voordeel zijn. Discriminatie voor functies (positions and offices) op basis van sociale en economische ongelijkheid dient uitgesloten, wat apartheid, racisme, gender-ongelijkheid en dergelijke uitsluit.

De rechtvaardige organisatie van sociale en economische ongelijkheid gaat samen met ‘fair equality of opportunity’ en het ‘difference principle’:

“Social and economic inequalities are to be arranged so that they are both (a) to the greatest expected benefit of the least advantaged and (b) attached to offices and positions open to all under conditions of fair equality of opportunity.”¹¹⁰

Hieraan gerelateerd is het maximin (maximum minimorum) principe, dat eerder verwijst naar een regel om keuzes te maken in een situatie van grote onzekerheid, terwijl het ‘difference principle’ verwijst naar een rechtvaardigheidsprincipe¹¹¹ : “The maximin rule tells us to rank alternatives by their worst possible outcomes: we are to adopt the alternative the worst outcome of which is superior to the worst outcomes of the others.”¹¹² Ter vergelijking, het ‘maximax-principe’ opteert voor een maximalisering van de maximale positie, terwijl het ‘maximin-principe’ opteert voor een maximalisering van de minimale positie. Het maximin-principe

---

¹¹⁰ Ibid. p. 72

¹¹¹ Ibid. p. 72

¹¹² Ibid. p. 133

opteert voor verbetering van de sociale positie van de meest benadeelden, maar dan met behulp van een algemeen en rationeel te funderen argument (risico aversie).

Rawls vertrekt in de verdere opbouw van zijn principes voor het vormgeven van een rechtvaardige samenleving vanuit wat hij noemt ‘the original position’ (originele positie) die hij vergelijkt met de ‘state of nature’ van de klassieke sociale contract theorieën van Hobbes en Locke.¹¹³ Deze originele positie dient evenwel niet als een historisch gegeven of een primitieve natuurstaat te worden begrepen, maar als een puur hypothetische situatie en mechanisme die tot een zekere opvatting over rechtvaardigheid moeten leiden.¹¹⁴

De originele positie is er een waarbij de betrokkenen geen informatie hebben over hun (toekomstige) persoonlijke en maatschappelijke positie, de sluiting van onwetendheid of ‘veil of ignorance’:

- plaats in de samenleving (place in society, class position, social status, distribution of goods)
- persoonlijke eigenschappen (natural assets and abilities)¹¹⁵

Doordat persoonlijke eigenschappen niet in rekening worden gebracht vervalt hierdoor ook de discussie over ‘nature versus nurture’, want in beide gevallen heeft het individu geen eigen verdienste over de situatie waarin het daardoor terechtkomt. De enige informatie en kennis die betrokkenen wel hebben is een begrip van de sociale aspecten van de samenleving en politiek (bestaan van wetten), economische inzichten en dergelijke, die niet uitgesloten zijn door de sluier van onwetendheid.

De betrokkenen weten dus op voorhand niet waar ze maatschappelijk gaan terechtkomen en wat ze als mens zullen worden en zijn. Er is geen basis voor onderhandelen over de eigen persoonlijke positie, iedereen is ertoe gehouden om deliberatief keuzes te maken in ieders belang. De persoonlijke opvattingen over ‘het goede’ worden eveneens uitgesloten van de originele positie en blijven buiten het politieke domein zoals opgevat door Rawls. De verschillende opvattingen over ‘het goede’ zullen wel een rol spelen in het maatschappelijk debat en in onderling respect: “For while the persons in the original position take no interest in

---

¹¹³ Ibid. p. 11

¹¹⁴ Ibid. p. 11

¹¹⁵ Ibid. p. 118

one another's interests, they know that they have (or may have) certain moral and religious interests and other cultural ends which they cannot put in jeopardy.”¹¹⁶

De keuze van de principes om rechtvaardigheid te bereiken wordt genomen achter een ‘veil of ignorance’ (sluier van onwetendheid) als epistemische conditie. De evaluatie van de voorgestelde principes dient enkel en alleen te gebeuren op basis van algemene overwegingen (Rawls verwijst hiervoor ook naar de categorische imperatief van Kant).¹¹⁷

De beslissingen die de deelnemers op basis van deze principes nemen als vrije en gelijke personen, moeten leiden tot instellingen die rechtvaardig zullen werken:

“Moreover, assuming that the original position does determine a set of principles (that is, that a particular conception of justice would be chosen), it will then be true that whenever social institutions satisfy these principles those engaged in them can say to one another that they are cooperating on terms to which they would agree if they were free and equal persons whose relations with respect to one another were fair.”¹¹⁸

Om het geheel van het deliberatieve proces te doen werken dient aan een aantal basisvoorwaarden voldaan (problem of deliberation).¹¹⁹ Het gaat om rationele principes gegeven de sociaal contractuele situatie (justice as fairness), wat ertoe moet leiden om de theorie over rechtvaardigheid te verbinden met een rationele keuze (rational choice) in een deliberatief proces (problem of justification). De methode om maatschappelijke rechtvaardigheid te bereiken wordt procedureel gedefinieerd en niet teleologisch. De uitkomst van het proces is niet op voorhand vastgelegd en wordt overgelaten aan de uitvoering van het deliberatief proces.

Rawls vertrekt voor het deliberatief proces vanuit de originele positie als rationeel maar gedesinteresseerde personen achter de sluier van onwetendheid. Gedesinteresseerd verwijst hier naar het feit dat de betrokkenen geen eigenbelang verdedigen tijdens de deliberatie, omwille van de sluier van onwetendheid. We bepalen vervolgens welke principes we kunnen aannemen in een rationeel proces van deliberatie. Wat zullen de principes zijn waarop de deelnemers zich

---

¹¹⁶ Ibid. 288

¹¹⁷ Ibid. p. 118

¹¹⁸ Ibid. p. 12

¹¹⁹ Ibid. p. 16

baseren om beslissingen te nemen (procedureel aspect). Rawls vertrekt vanuit zeer algemene opvattingen over rechtvaardigheid, maar laat het procedurele aspect open voor de deelnemers van de deliberatie. Daarbij dienen de deelnemers te streven naar een reflectief equilibrium (reflective equilibrium) in een iteratief proces, waarbij de relatie tussen de uitgangspunten (conditions) en het bereikte resultaat (significant set of principles) wordt afgewogen en zo nodig bijgestuurd indien ze onderling tegenstrijdig of incoherent zouden zijn.¹²⁰ Door algemene beginselen en concrete overtuigingen iteratief te toetsen kan er volgens Rawls een voor iedereen aanvaardbaar uitgangspunt (norm) worden bereikt dat voldoet aan onze opvattingen over rechtvaardigheid.

Voor wat betreft de reikwijdte van het sociaal contract onder ‘justice as fairness’ stelt Rawls dat het geen complete contract theorie is die een volledig ethisch systeem omvat, ook al behoort dit tot de mogelijkheden van een sociaal contract theorie.¹²¹ Het beperkt zich tot politieke en sociale instellingen.

De beide principes zijn bedoeld als regulatieve maatschappelijke principes voor het politiek-sociale domein. Het eerste principe dient de politieke vrijheden van iedere burger te waarborgen. Het tweede principe behandelt de sociale en economische ongelijkheid die altijd bestaat in een samenleving en hoe deze op een rechtvaardige manier te organiseren (distributieve rechtvaardigheid): “All social values - liberty and opportunity, income and wealth, and the social bases of self-respect - are to be distributed equally unless an unequal distribution of any, or all, of these values is to everyone’s advantage.”¹²²

Maatschappelijke onrechtvaardigheid voor Rawls is de situatie waarbij maatschappelijke ongelijkheid niet in ieders voordeel is en niet met rationele argumenten te verdedigen is.¹²³ De scope van deze principes is echter beperkt tot de maatschappelijke basisprincipes, het publieke domein van de samenleving en laat het persoonlijke domein buiten beschouwing:

“The situation where someone is considering how to allocate certain commodities to needy persons who are known to him is not within the scope of the principles. They are

---

¹²⁰ Ibid. p. 18

¹²¹ Ibid. p. 15

¹²² Ibid. p. 54

¹²³ Ibid. p. 54

meant to regulate basic institutional arrangements. We must not assume that there is much similarity from the standpoint of justice between an administrative allotment of goods to specific persons and the appropriate design of society.”¹²⁴.

Dit is een gevolg van de sluier van onwetendheid, waarbij er geen informatie beschikbaar is voor het effect dat bepaalde keuzes op zichzelf zullen hebben en beslissingen slechts kunnen worden genomen op basis van algemene (abstracte) rationeel onderbouwde afwegingen.¹²⁵

De originele positie is een instrument voor het rechtvaardig vormgeven aan sociale en politieke instellingen. Alhoewel volgens Rawls zijn principes geen keuze inhouden tussen een kapitalistisch of socialistisch economisch model, is het niet verenigbaar met een *laissez faire* economisch model.

2.1.2 Political liberalism

In *Political liberalism* (1993) zal Rawls zijn politieke theorie verder ontwikkelen en enkele tekortkomingen uit *A Theory of Justice* verwerken. In PL onderkende Rawls dat hij in ToJ nog van een gedeelde *comprehensive doctrine* uitging.¹²⁶

De basisvraag die Rawls zich stelt in PL is de volgende: “How is it possible that there may exist over time a stable and just society of free and equal citizens profoundly divided by reasonable though incompatible religious, philosophical, and moral doctrines?”^{127, 128} Het gaat erom hoe er een gedeelde opvatting van maatschappelijke rechtvaardigheid tot stand kan komen in afwezigheid van een gedeelde wereld- of levensbeschouwing in een moderne pluralistische samenleving. In zekere zin gaat het om een terugkeer naar een samenleving zoals die bestond ten tijde van de Europese Godsdienstoorlogen, met alle mogelijke risico’s van dien.

Een van de problemen met *A Theory of Justice* was het feit dat Rawls uitging van een breed gedeelde opvatting over ‘het goede’ oftewel een gedeelde ‘comprehensive moral view’ (comprehensive doctrine).¹²⁹ In een moderne pluralistische samenleving is er echter sprake van

---

¹²⁴ Ibid. p. 56

¹²⁵ Ibid. p. 113

¹²⁶ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 136

¹²⁷ Rawls, *A Theory of Justice*. p. xx

¹²⁸ Loobuyck, ‘Rawls’ politiek liberalisme een presentatie, verdediging en toepassing’.

¹²⁹ Thompson, ‘John Rawls, Political Liberalism’.

een veelheid aan opvattingen over ‘het goede’ en is er geen allesomvattende consensus, maar slechts een in zekere mate overlappende consensus (overlapping consensus). Rawls zal hiervoor het concept van een redelijk pluralisme introduceren (reasonable pluralism).

In PL probeert Rawls een nieuwe manier te vinden om tot een politieke samenwerking te komen in een kader van een (toegenomen) politieke en morele maatschappelijke verdeeldheid. In ToJ was zijn uitgangspunt beperkt tot ‘justice as fairness’, terwijl in PL zijn uitgangspunt een bredere ‘political conception of justice’ zal zijn. Hierdoor zal hij de basisprincipes enigszins anders invullen:

“Each person has an equal claim to a fully adequate scheme of equal basic rights and liberties, which scheme is compatible with the same scheme for all; and in this scheme the equal political liberties, and only those liberties, are to be guaranteed their fair value”.^{130,131}

De weg die volgens Rawls dient bewandeld om tot een politiek-maatschappelijke consensus te komen is die van de publieke rede (public reason). De publieke rede dient vorm te geven aan het politieke debat tussen burgers die er fundamenteel verschillende en zelfs conflicterende seculiere en/of religieuze opvattingen op na houden. De basisvoorwaarde voor een publiek rede in dergelijke potentieel conflictueuze omstandigheden dient voor Rawls te vertrekken vanuit gelijke grondwettelijke politieke rechten en vrijheden (liberaal constitutionalisme). Deze politieke rechten en vrijheden dienen politiek en maatschappelijk gegarandeerd in de staatsinrichting. De resulterende overlappende consensus over de onderliggende (grondwettelijke) politieke principes komt daarbij tot uiting in de gedeelde liberale politieke waarden.¹³² Deelname aan de publieke burgerlijke samenleving dient voor Rawls plaats te vinden binnen het kader van deze gedeelde liberaal-politieke rechtvaardigheidsbeginselen.

In PL werkt Rawls ‘public reason’ uit als de werkwijze om in een moderne pluralistische en democratische samenleving tot een overlappende consensus te komen, zonder daarbij de fundamentele seculiere en religieuze opvattingen op te moeten geven:

---

¹³⁰ Loobuyck, ‘Rawls’ politiek liberalisme een presentatie, verdediging en toepassing’.

¹³¹ Rawls, *Political Liberalism*. p.5

¹³² Rawls, *Een theorie van rechtvaardigheid*. p. 25

“Public reason is characteristic of a democratic people: it is the reason of its citizens, of those sharing the status of equal citizenship. The subject of their reason is the good of the public: what the political conception of justice requires of society’s basic structure of institutions, and of the purposes and ends they are to serve.”¹³³

De publiek rede handelt in eerst instantie over het vormgeven van publieke instellingen en bemoeit zich niet met de interne structuur van bijvoorbeeld religieuze of andere private instellingen.

De aanvaarding en deelname aan de publieke rede vertrekt daarbij vanuit de ‘reasonable doctrines’ die de fundamentele principes van het politiek liberalisme aanvaarden (vrijheid en gelijkwaardigheid). De publieke rede is voor Rawls beperkt tot de deelname van burgers aan verkiezingen en de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht in de uitoefening van hun functie. Wat daarbuiten valt is voor Rawls de ‘nonpublic reasons’ ‘background culture’, waaronder mijns inziens ook de zogenaamde ‘publieke opinie’ valt:

”Nonpublic reasons comprise the many reasons of civil society and belong to what I have called the “background culture”, in contrast with the public political culture. These reasons are social, and certainly not private.”¹³⁴

Gelijk welke vorm van rede dient daarbij basisregels te eerbiedigen, zo niet is er sprake van retoriek of eenzijdige poging tot overreden. De gewetensvrijheid van individuen en van organisaties dienen daarbij gewaarborgd:

“It is incorrect to say that liberalism focuses solely on the rights of individuals; rather the right it recognizes are to protect associations, smaller groups, and individuals, all from one another in an appropriate balance specified by its guiding principles of justice.”¹³⁵

Rawls benadrukt het persoonlijk belang en invloed van de culturele en sociale omgeving waarin we opgroeien en leven, ook al onderscheidt hij die van de politieke omgeving wat het domein

---

¹³³ Rawls, *Political Liberalism*. p. 213

¹³⁴ Rawls, *Political Liberalism*. p. 220

¹³⁵ Ibid. voetnoot p. 221

is van de publieke rede.¹³⁶ De publieke rede beperkt zich tot de politieke opvatting van rechtvaardigheid in een voor Rawls liberale vorm. Het publieke karakter van de publieke rede handelt (slechts) over de basisstructuur van de samenleving, is onafhankelijk van fundamentele seculiere of religieuze opvattingen en verloopt volgens de krachtlijnen van die fundamentele politieke principes die de basis vormen van de politieke cultuur van een democratisch samenleving. Rawls richt zich hier expliciet tot de moderne democratische maatschappijvorm en de realisatie van dit politiek ideaal is daardoor in tijd en ruimte beperkt in zijn historische context.

Net als in *A theory of Justice* (veil of ignorance) bestaat ook hier de noodzaak van fundamentele principes over rechtvaardigheid (structuur) en een werkwijze (methode, guidelines of inquiry) om de publieke rede als methode te doen slagen. In PL bestaan er voor Rawls naast ‘justice as fairness’ nog andere liberale politieke opvattingen over rechtvaardigheid, gezien de pluraliteit van levensbeschouwingen. Het bereiken van een consensus is daarbij ook geen automatisme of eenvoudige zaak. De nood tot consensus is voor Rawls ook slechts dwingend over wat hij noemt ‘constitutional essentials’, zijnde de fundamentele principes over de algemene structuur van de overheid en het politieke proces en daarnaast ook de fundamentele rechten en vrijheden van burgers.¹³⁷ De ‘constitutional essentials’ in een grondwet dienen te voldoen aan rechtvaardigheidsbeginselen die de politieke vrijheden van alle burgers waarborgen en de algemene structuur en werking van de overheden regelen (parlement, uitvoerende macht en rechterlijke macht). Daarnaast dient een grondwet gelijke rechten, gewetensvrijheid, vrijheid van vereniging en bescherming door de wet voor alle burgers te waarborgen.¹³⁸

Let wel, geen enkele institutionele procedure is immuun voor het schenden van constitutionele democratische principes. Het principe van politieke rechtvaardigheid is een ideaal dat niet noodzakelijk en automatisch wordt gereflecteerd in de politieke praktijk.¹³⁹ De implementatie van een publieke rede is volgens Rawls dan ook geen automatisme en verloopt niet noodzakelijk vanzelf.¹⁴⁰

---

¹³⁶ Ibid. p. 222

¹³⁷ Ibid. p. 227

¹³⁸ Ibid. p. 227

¹³⁹ Ibid. p. 233

¹⁴⁰ Ibid. p. 240

Soms is meer dan één antwoord mogelijk voor een politiek vraagstuk in geval van onenigheid vanuit fundamentele niet-politieke opvattingen. Speelt de publieke rede hier dan nog een rol? Voor Rawls dienen niet-politieke argumenten slechts dan absoluut achterwege te blijven wanneer het gaat over constitutionele en fundamenteel rechten en vrijheden. Het niet-bereiken van een consensus behoort steeds tot de mogelijkheden, maar daarvoor dienen constitutionele en fundamenteel rechten en vrijheden niet te worden opgegeven. Elk debat en beslissing over fundamentele vragen dient ondersteund door en gebaseerd te zijn op gedeelde politieke waarden.¹⁴¹

Het feit dat burgers er verschillende fundamentele seculiere of religieuze opvattingen op nahouden vormt op zich geen probleem. Burgers dienen te aanvaarden dat er geen absolute waarheid aanspraak mogelijk is in een democratisch politiek systeem en dat een redelijk evenwicht vereist is van publieke politieke waarden.¹⁴²

Rawls geeft tenslotte nog een visie over de grenzen van publieke rede met betrekking tot de demarcatie van de publieke rede en fundamentele opvattingen. Daarbij kan gekozen worden voor een ‘exclusive view’ of wel een ‘inclusive view’. Bij een ‘exclusive view’ dient de fundamentele levensbeschouwing geheel buiten de argumentatie van het publieke debat te blijven, terwijl dat bij een ‘inclusive view’ niet het geval hoeft te zijn.¹⁴³ Hoe hiermee wordt omgegaan hangt voor Rawls af van de maatschappelijke context. In een ideale goed-geordende samenleving zal eerder sprake zijn van een ‘exclusive view’, in andere situatie zal een ‘inclusive view’ tot de mogelijkheden behoren. Voorbeeld van het laatste zijn de op geloofsargumenten gebaseerde argumentatie van de Amerikaans abolitionisten of de ‘civil rights movement’, waar geloofsargumenten een bijdrage leverden: “provided they do this in ways that strengthen the ideal of public reason itself.”¹⁴⁴ Historische en sociale omstandigheden kunnen dus grenzen stellen aan de mogelijkheid om een zuivere publieke rede te ontwikkelen.

Rawls zal in *The Idea of Public Reason Revisited* deze ‘inclusive view’ verder uitwerken tot wat hij de ‘proviso’ noemt:

---

¹⁴¹ Ibid. p. 240

¹⁴² Ibid. p. 243

¹⁴³ Ibid. p. 247

¹⁴⁴ Ibid. p. 247

“The first is that reasonable comprehensive doctrines, religious or nonreligious may be introduced in public political discussion at any time, provided that in due course proper political reasons – and not reasons given solely by comprehensive doctrines – are presented, that are sufficient to support whatever the comprehensive doctrines are said to support.”¹⁴⁵

De ‘proviso’ geeft aan dat politieke argumenten op een correcte wijze dienen gepresenteerd in het publieke politieke debat, dit wil zeggen niet enkel en alleen op basis van ‘comprehensive doctrines’. De ‘proviso’ maakt daarbij ook het onderscheid tussen de publieke politieke cultuur en de achtergrondcultuur.¹⁴⁶

Het redelijke publieke debat (public reason) vormt voor Rawls een essentieel onderdeel van een deliberatieve democratie, het bedrijven van politiek en het nemen van politieke beslissingen. In een deliberatieve democratie worden politieke beslissingen genomen op basis van redelijke argumenten, eerder dan op basis van politieke macht en eigenbelang. Deze vorm van democratie vertrekt daarbij niet vanuit een ‘conflict of interest’, maar vanuit de vrije en redelijke publieke uitwisseling van informatie en rechtvaardiging van verschillende redelijke standpunten over het algemeen belang (common good) en dit in een Arendtiaanse traditie.¹⁴⁷

2.2 De politieke theorie van Jürgen Habermas

Jürgen Habermas (°18 juni 1929) is een Duitse filosoof die vooral bekendheid verwierf met zijn werken *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1962), *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) en *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates* (1992).¹⁴⁸ Hij wordt gezien als een vertegenwoordiger van de Verlichtingstraditie en de deliberatieve democratie (overlegdemocratie).

Enkele invloeden op de filosofie van Habermas zijn het feit dat hij geboren werd met een gespleten verhemelte (schisis), de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog in Nazi Duitsland.

---

¹⁴⁵ Rawls, ‘The idea of public reason revisited’. p 783-784

¹⁴⁶ Rawls, ‘The idea of public reason revisited’. p. 784

¹⁴⁷ Charney, ‘Political Liberalism, Deliberative Democracy, and the Public Sphere’. p. 97

¹⁴⁸ Bohman en Rehg, ‘Jürgen Habermas’.

Zijn schisis zou hem doen nadenken over het belang van taligheid en intermenselijke afhankelijkheid. Zijn jeugdervaringen in Nazi Duitsland en het naoorlogse West-Duitsland laten hem nadenken over het belang van democratie en de principes van de Verlichting.

Het werk van Habermas ondergaat onder andere invloeden van Immanuel Kant, de Marxistische traditie (neomarxistische kritische theorie), de taalfilosofie (linguistic turn) en hermeneutiek (historicisme).¹⁴⁹ Hieruit zal hij zijn politieke filosofie ontwikkelen, waarin hij het belang zal benadrukken van democratie, de rechtsstaat en heerschapsvrije dialoog.

Habermas studeert filosofie en sociologie onder Max Horkheimer (1895-1973) en Theodor Adorno (1903-1969) aan de 'Frankfurter Schule' en werd beïnvloed door hun kritische theorie die haar wortels had in het Marxisme en het Duitse socialisme van tussen de beide Wereldoorlogen. De 'Frankfurter Schule' wilde via de weg van de (positivistische) wetenschap streven naar een rechtvaardiger samenleving vanuit een emancipatorische gedachte. Echter de ervaringen van Horkheimer en Adorno tijdens de Tweede Wereldoorlog zal resulteren in het cultuurpessimistische *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente* (1947), waarin ze hun twijfel uiten over de emancipatorische belofte en de vrijheidsgedachte van het project van de Verlichting.¹⁵⁰

2.2.1 Strukturwandel der Öffentlichkeit

Habermas, deelt het pessimisme van Horkheimer en Adorno over de Verlichting niet, maar zal uitgaan van de onvoltooidheid van het project van de moderniteit en de Verlichting. In *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (De structuurverandering van het publieke domein) zal hij zijn opvatting weergeven over de opkomst en ondergang van het burgerlijke "publieke domein" in Europa vanuit een zich maatschappelijk en economisch emanciperende bourgeoisie. De zich ontwikkelende publieke opinie groeide vanuit de discussies tussen burgers in de literaire salons en koffiehuisen. Volgens Habermas zal de opkomst van het kapitalisme, de bureaucratie en de massamedia echter de publieke opinie doen verworden tot een consumptieproduct, wat een bedreiging vormt voor het democratisch discours.

---

¹⁴⁹ Bohman en Rehg, 'Jürgen Habermas'.

¹⁵⁰ Heysse, Rummens, en Tinnevelt, *Habermas een inleiding op zijn filosofie van recht en politiek*. p. 9-12

2.2.2 Theorie des kommunikativen Handelns

Jürgen Habermans zal een tijdlang werken aan het ‘Max-Planck-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften e. V.’ (1971-1983), waar hij zijn hoofdwerk *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) zal schrijven. De mens is primair een talig wezen en dit talig vermogen en de daarbij horende mogelijkheid tot intermenselijke communicatie is wat ons tot mensen maakt. Habermas zal zijn opvattingen over de mogelijkheid van een sociale ordening van de moderne samenleving baseren op de taligheid van de mens in de traditie van de ‘linguistic turn’ in de hermeneutische filosofie en als een antwoord op het Cartesiaanse paradigma van de bewustzijnsfilosofie (subjectivisme, philosophy of consciousness). Voor Habermas heeft deze opvatting ook gevolgen voor de opvatting over het sociale aspect van de samenleving, zijnde sociaal atomisme (social atomism) en de opvatting van de samenleving als een macrosubject (organisch geheel, society is a macrosubject).¹⁵¹ Habermas verwerpt deze opvatting. Het sociale maakt integraal deel uit van onszelf als talige wezens en wij maken integraal deel uit van het sociale domein volgens een post-metafysisch paradigma (communicatief paradigma).

Het communicatieve handelen zal met het ‘herrschaftsfreie Diskurs’ (machtsvrije dialoog) en de ‘discursieve ethiek’ de kern van zijn filosofie uitmaken.¹⁵² Het communicatieve handelen is een vorm van rationaliteit waaraan iedereen deel kan hebben. De validiteit van claims (validity) die in het communicatieve handelen naar voor worden gebracht staan steeds open voor discussie en revisie. Het omvat zowel het subjectieve, objectieve als het sociale maatschappelijke domein en maakt dus een totaliteitsaanspraak met betrekking tot het maatschappelijk debat.

Habermas baseert zijn opvatting over taligheid en communicatie onder andere op het werk van de Amerikaanse filosoof John Searle (°1932) rond ‘speech acts’ of taalhandelingen (linguistic turn, taalfilosofie). Het vormt de basis voor zijn waarheidstheorie en communicatief handelen als dialogisch model van talig handelen. Taalhandelingen maken daarbij drie claims: waarheid, juistheid en waarachtigheid. Hierop zal Habermas zijn theorie van het communicatief handelen opbouwen, waarin het gaat over de juistheid van (sociale) normen en de validiteit van (individuele) intenties, behoeften en emoties. Dialoog verbindt procedureel het individu aan de

---

¹⁵¹ Merawi, ‘Habermas on Heidegger and Bataille: Positing the Postmetaphysical Experience’.

¹⁵² Ziegler, *Habermas in 60 Minuten*. p. 43

samenleving. Wederkerigheid of reflexiviteit is daarbij een van de basisvoorwaarden voor een geslaagde dialoog.

Habermas maakt een onderscheid tussen twee vormen van communicatie, enerzijds het communicatieve handelen (strategisch) en anderzijds het doel-rationele handelen (instrumenteel). Het is het communicatieve handelen met zijn machtsvrije dialoog dat voor hem de basis legt voor een democratisch samenleving omdat het gericht is op wederzijdse overeenstemming tussen de deelnemers. Het is door middel van een machtsvrije en rationeel gemotiveerde dialoog tussen gelijkberechtigten dat vorm wordt gegeven aan maatschappelijke rechtvaardigheid en de inrichting van een democratische samenleving. Hieruit volgt zijn opvatting over een discursieve en procedurele ethiek die vorm krijgt vanuit dit democratische discours en niet vanuit een a priori vooropgesteld principe.

Habermas definieert daarbij vier voorwaarden waaraan volgens hem de machtsvrije dialoog dient te voldoen¹⁵³:

- Deelnemers dienen hun macht- en status-aanspraken achter zich te laten om als gelijken deel te nemen aan het discours: “Zum Diskurs sind nur Sprecher zugelassen, die als Handelnde die gleiche Chance haben, regulative Sprechakte zu verwenden, das heißt zu befehlen und sich zu widersetzen, Versprechen zu geben und abzunehmen, Rechenschaft abzulegen und zu verlangen und so fort” (positie gelijkheid);
- Gelijkberechtigting van alle deelnemers, met daarenboven idealiter gelijke talige en argumentatieve vaardigheden, zodat iedere deelnemer z'n belangen voldoende kan uiten en naar voor brengen (talige gelijkheid);
- Enkel de waarde van rationeel gegrondveste argumenten speelt een rol in het discours. Slechts het (gelijke) vermogen om rationele argumenten te uiten en te begrijpen telt, om op die manier de argumenten van anderen te kunnen beoordelen, bekritisieren en zo nodig te weerleggen (argumentatieve gelijkheid);
- Tot slot dienen alle deelnemers hun gevoeligheden, gevoelens en angsten in het discours te mogen inbrengen. Op die manier blijft geen element in het discours onbenoemd dat voor een deelnemer van belang is (belangen gelijkheid).

---

¹⁵³ Ibid. p. 45-46

De machtsvrije dialoog vormt een ideale situatie, die in zijn ideale vorm niet of nauwelijks bestaat of bereikbaar is. Het is echter de vorm waaraan elk discours zich dient te meten als een na te streven ideaal: “Die ideale Sprachsituation ist weder ein empirisches Phänomen noch bloß Konstrukt, sondern eine in Diskursen unvermeidliche reziprok vorgenommene Unterstellung. Dies Unterstellung [...] ist [...] eine im Kommunikationsvorgang operative wirksame Fiktion”.¹⁵⁴

Deze machtsvrije dialoog verwijst ook naar de opvatting van Habermas over het tot stand komen van een discursieve ethiek, die procedureel vorm krijgt en die niet vertrekt vanuit a priori opgelegde morele premissen. Hiermee verwijst Habermas naar de procedurele methode van Kant en zijn categorische imperatief (“Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie allgemeines Gesetz werde”).¹⁵⁵ Habermas voegt daaraan toe het discursieve element van de machtsvrije dialoog als voorwaarde voor de universaliseerbaarheid van een maxime. De voorwaarde tot algemene geldigheid is verbonden met het publiek bediscussiëren van het voorgelegde maxime en dat met allen die de invloed van het maxime zullen moeten ondergaan: “Statt allen anderen eine Maxime, von der ich will, dass sie einen allgemeines Gesetz sei, als gültig vorzuschreiben, muss ich meine Maxime zum Zweck der diskursiven Prüfung ihres Universalitätsanspruchs allen anderen vorlegen.”¹⁵⁶ Hier komen de discursieve voorwaarden en de voorwaarde voor universaliseerbaarheid samen voor de ontwikkeling van een publieke ethiek: “Das Gewicht verschiebt sich von dem was jeder (einzelne) ohne Widerspruch als allgemeines Gesetz wollen kann, auf das, was alle in Übereinstimmung als universale Norm anerkennen wollen.”¹⁵⁷ De combinatie van discursieve rechtvaardiging (D principe) combineert Habermas met de universaliseerbaarheid van de tot stand gekomen principes (U Principe) in zijn discursieve ethiek.

In *Theorie des kommunikativen Handelns* maakt Habermas een onderscheid tussen ‘Lebenswelt’ (leefwereld) en ‘System’ (systeem). Het communicatieve handelen vindt plaats in de ‘Lebenswelt’, terwijl ‘doel-middel handelen’ plaatsvindt in wat Habermas het ‘System’ noemt. De leefwereld is die wereld waarin we worden geboren en die bestaat uit een gedeelde cultuur met zijn waarden, normen enzovoort. Die levenswereld vormt de achtergrond van ons

---

¹⁵⁴ Ibid. p. 50

¹⁵⁵ Ibid. p. 51

¹⁵⁶ Ibid. p. 51

¹⁵⁷ Ibid. p. 51

bestaan als individu in de menselijke samenleving. De systeemwereld daarentegen is de wereld van het instrumentele denken, van markt, wetenschap en bureaucratie met z'n nadruk op doelmatig handelen en de bijhorende communicatie.

Habermas waarschuwt ervoor dat het systeem steeds meer de leefwereld binnendringt en als het ware koloniseert, waardoor het emancipatorisch potentieel van de moderniteit en de Verlichting verloren dreigt te gaan en de systeemwereld een bedreiging vormt voor de democratie.^{158,159}

2.2.3 Faktizität und Geltung

Tenslotte zal Habermas in *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates* (1992) de brug maken tussen zijn theorie van discursieve ethiek (morele discursieve ethiek) en het politieke domein (politiek discursieve ethiek). Hierin ontwikkelt hij zijn discursieve theorie van de wet en politiek.¹⁶⁰ Zijn discursieve theorie wordt hier gekoppeld aan de behoeften van een wettelijk kader van de moderne pluralistische samenleving (persoonlijke autonomie) om tot een discursieve consensus te komen voor het bereiken van maatschappelijke stabiliteit. Zijn basisstelling is dat de legitimiteit van een maatschappelijke norm verbonden is aan de voorwaarde dat allen die deze norm moeten ondergaan, de norm in een publiek debat ter publiek discussie kunnen stellen en ermee akkoord kunnen gaan.¹⁶¹

Habermas vertrekt vanuit de observatie van de (maatschappelijke) grenzen van morele discursieve ethiek voor wat betreft de concrete toepassing en juridische motivatie voor de toepasbaarheid. Wetten kunnen deze leemte invullen omwille van de dubbele rol die ze spelen. Ze vertrekken vanuit het individu en hebben het individu als onderwerp (auteurschap), daarnaast zijn ze zowel discursief als uitvoerend (coërcitief). De legitimering en fundering van wetten dient daarbij gebaseerd op rechtvaardigheid en niet op opvattingen over het goede. Hierin sluit Habermas zich aan bij het politiek liberalisme.

---

¹⁵⁸ Ziegler, *Habermas in 60 Minuten*. p.85

¹⁵⁹ Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*. p. 488

¹⁶⁰ Bohman en Rehg, 'Jürgen Habermas'.

¹⁶¹ Heysse, Rummens, en Tinnevelt, *Habermas een inleiding op zijn filosofie van recht en politiek*. p. 12

De publieke rede blijft voor Habermas niet beperkt tot het parlementaire debat, maar impliceert ook maatschappelijke discussies over maatschappelijke onderwerpen.¹⁶² Habermas gaat hierbij uit van een duaal model van de politieke ruimte. Enerzijds is er de informele publieke ruimte met zijn alledaagse niet-geformaliseerde vormen van communicatie. Het rationele debat in deze ruimte dat sublimeert rond bepaalde maatschappelijke onderwerpen, geeft uiteindelijk vorm aan de publieke wilsvorming via de ‘civil society’. Het is de ‘civil society’ en de sociale bewegingen en organisaties die daar deel van uitmaken, die het maatschappelijk debat overbrengen naar het centrale politieke domein van geformaliseerde politieke besluitvorming van de samenleving (parlement, regering, rechterlijke macht) in een proces van rationele validering (discursieve horden die dienen genomen). Het publieke debat is een procedure die moet leiden tot een collectief maatschappelijk leerproces (epistemic proceduralism).¹⁶³

Zijn opvatting over de relatie tussen het publiek debat en de geformaliseerde politieke besluitvorming gaf Habermas al aan in *Strukturwandel der Öffentlichkeit*: “Diskurse herrschen nicht. Sie erzeugen eine kommunikative Macht, die die administrative nicht ersetzen kann, sondern nur beeinflussen kann.”¹⁶⁴

De vorming van de politieke wil in een moderne pluralistische samenleving vertrekt vanuit de informele politieke ruimte en vormen van hieruit een communicatieve macht die de centrale politieke instellingen zal beïnvloeden. Hieruit zal dan de administratieve macht (wetgeving, bureaucratie) ontstaan die wordt teruggekoppeld op het publiek domein (circulair model van gedeelde macht). Publieke en persoonlijke autonomie zijn daarbij gelijkwaardig en wederzijds afhankelijk (co-original, equiprimordial¹⁶⁵) en dat vereist niet alleen gelijke politiek rechten, maar ook socio-economische rechtvaardigheid (cf. Rawls). Habermas vertrekt dus niet vanuit een lexicale ordening van principes, zoals dat bij Rawls wel het geval is. Het publieke maatschappelijk debat gaat voor Habermas vooraf aan het parlementaire debat:

“Erst nach einem öffentlich ausgetragenen ‚Kampf um Anerkennung‘ können die umstrittenen Interessenlagen von den zuständigen politischen Instanzen aufgegriffen,

---

¹⁶² Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 138

¹⁶³ Bohman en Rehg, ‘Jürgen Habermas’

¹⁶⁴ Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. p. 44

¹⁶⁵ Bohman en Rehg, ‘Jürgen Habermas’

auf parlamentarische Tagesordnungen gesetzt, diskutiert und gegebenenfalls zu Anträgen und bindenden Entscheidungen verarbeitet werden.”¹⁶⁶

Habermas erkent daarbij dat bepaalde maatschappelijke kwesties te maken hebben met conflicten tussen bepaalde belangen die niet kunnen worden verzoend door te streven naar een discursieve consensus, maar alleen door eerlijke (faire) onderhandelingsprocessen¹⁶⁷.

2.2.4 Over democratie

In *Der demokratische Rechtsstaat – einen paradoxe Verbindung widersprüchlicher Prinzipien*, gaat Habermas in op de paradoxale relatie tussen rechtsstaat en democratie in kader van de deliberatieve democratie.¹⁶⁸ Voor Habermas staan de rechtsstaat en democratie in een onderling afhankelijke relatie. Het liberale principe van ‘heerschappij van de wet’ (rule of law) als een waarborg voor de rechten van het individu in de samenleving gaat daarbij een, zij het soms moeilijke, dialoog aan met het idee van de volkssoevereiniteit oftewel het ‘principe van de democratie’. Beide principes vormen een element van discussie tussen wat men noemt de ‘vrijheid van de modernen’ versus de ‘vrijheid van de antieken’. Liberalisme zal eerder voorrang geven aan het eerste, met name de subjectieve vrijheidsrechten van de moderne economische maatschappij, terwijl het republicanisme eerder pleit voor het primaat van de democratische rechten van de burger.¹⁶⁹

Het liberalisme vertrekt vanuit de opvatting dat universele grondrechten een kader scheppen die burgers rechtszekerheid en bescherming dienen te bieden tegen de willekeur van het overheidsingrijpen dat kenmerkend was voor het premoderne staatsbestel. De republikeinse opvatting benadrukt daarentegen het recht om zelfnormerend op te treden vanuit het primaat van de volkssoevereiniteit. Hierbij wordt ingegaan tegen de (relatieve) onaantastbaarheid van de grondwet door de volkssoevereiniteit te laten primeren.

Habermas zal, in tegenstelling tot Rawls, vertrekken vanuit een ‘gelijke oorspronkelijkheid’ en niet vanuit een lexicale ordening van beide principes, waarbij de liberale privaatrechtelijke en

---

¹⁶⁶ Habermas, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. p. 382

¹⁶⁷ Bohman en Rehg, ‘Jürgen Habermas’

¹⁶⁸ Habermas, *Over democratie*. p. 143

¹⁶⁹ *Ibid.* p. 144

de republikeinse publieke autonomie in een wederzijdse afhankelijke relatie staan. De vrije ruimte die het kader van de wet biedt vormt voor Habermas de kern van private autonomie voor de staatsburger en de bescherming tegen willekeurig overheidsingrijpen (principe van de rechtsstaat). De dubbele status van burgers als opstellers en onderdanen van het recht, leidt tot een noodzaak om met deze dubbele status op een redelijke en rationele manier om te gaan en sluit een willekeurige en voluntaristische omgang met het wettelijk kader uit.¹⁷⁰ Het politieke proces waarbij burgers gebruik maken van hun publieke autonomie kan slechts plaatsvinden als het in relatie staat tot een door de wet gegarandeerde private autonomie, wat dus neerkomt op een onderlinge afhankelijkheid van beide vormen van autonomie. Beide verwijzen functioneel naar mekaar en staan in een wederzijdse afhankelijkheid ten opzichte mekaar. Het goed functioneren van het deliberatieve en publieke politieke proces kan slechts plaatsvinden als aan beide voorwaarden tegelijkertijd en in dezelfde mate is voldaan.

De democratische volkswil (wil) en de rationele instemming (rede) met de wetten van het volk worden in een zichzelf corrigerend historisch proces en in onderlinge samenhang tot ontwikkeling gebracht. Het is dit historische karakter van een zich in de tijd voortschrijdend intergenerationeel grondwetgevend proces (discursief) dat Habermas de oplossing ziet voor de vaak aangehaalde paradox tussen grondwettelijk (constitutioneel) kader en de democratische volkswil. Het is het evolutionaire en intergenerationele karakter dat de paradox ontmijnt, in een dansbeweging waarbij constitutionalisme (grondwet) en democratie zich ontwikkelen in een rationele, maar daarom niet minder spannende, dialoog. Grondwet en democratie zijn geen statisch, ‘doods’, gegeven, maar een levende uiting van de intergenerationele verwevenheid van grondwetgeving en maatschappelijke ontwikkeling van een democratie in een historische context. Habermas neemt de historische gesitueerdheid van de gemeenschap en de leefwereld mee in zijn model:

“Dieser Gemeinschaft soll als Mechanismus der Selbstorganisation allein das Mittel diskursiver Verständigung zur Verfügung stehen. Auf diesem Wege soll sie alle Konflikte gewaltlos beilegen können. ... Es (“model”, eigen invoeging) bezieht sich auf konkrete, in Raum und Zeit lokalisierte und bereits differenzierte Gesellschaften. Es löst also die diskursiven Verständigungsprozesse nicht etwa von den Grundlagen

---

¹⁷⁰ Ibid. p. 145

kommunikativen Handelns ab, sondern rechnet mit deren Situierung in lebensweltlichen Kontexten.”¹⁷¹

Een liberale democratie ontwikkelt zich voor Habermas in een intergenerationeel voortschrijdend historisch proces. Hij vertrekt vanuit een bespreking van een werk van Frank Michelman om zijn standpunt en vraagstelling te illustreren.¹⁷² Voor wat betreft het liberale constitutionalisme wordt een grondwet tot stand gebracht in een pre-democratisch proces als mogelijksvoorwaarde voor het tot stand komen van een democratie. Democratie kan zichzelf niet “bootstrappen”, maar wordt in deze visie tot stand gebracht door een grondwetgevend proces. De opgestelde grondwet schept daarbij een kader voor ontwikkeling, maar geen afsluiting van de mogelijkheid tot verdere ontwikkeling door het garanderen van politieke deelname- en communicatierechten. Ze dient daarenboven de burger in staat te stellen om autonoom vorm te geven aan het eigen leven.

De legitimering van het grondwetgevend proces gaat ervanuit dat de deelnemers aan dit proces het in vrijheid met mekaar eens kunnen zijn en aanvaarden dat ze zich zullen onderwerpen aan het tot stand gebracht rechtssysteem (positief recht) om de samenleving (dwingend) vorm te geven.¹⁷³ Dit leidt tot een Kantiaans begrip van politieke autonomie: “niemand is echt vrij zolang niet alle burgers vrijheden hebben onder wetten die ze zichzelf na rationeel overleg gegeven hebben.”¹⁷⁴

Het is voor Habermas het zich ontvouwen in een historische dimensie van het iteratief constituerend project dat het bezwaar tegen een discussiethoretische interpretatie van de democratische rechtstaat dient te weerleggen. Hij plaatst daarbij deze benadering van het constituerende project in de contract-theoretische traditie, waarbij de ‘kick-off’ wordt gegeven door een groep personen die op vrijwillige basis het grondwetgevend proces funderen met een eerste versie van een nieuwe grondwet. Voorbeelden zijn onder andere de Amerikaanse ‘Founding Fathers of the United States’ en het Belgische Nationaal Congres als grondwetgevende vergadering.

---

¹⁷¹ Habermas, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. p. 393

¹⁷² Habermas, *Over democratie*. p. 147

¹⁷³ *Ibid.* p. 153

¹⁷⁴ *Ibid.* p. 153

Voor Habermas vervult de fictie van vrijwilligheid in dit grondwetgevend moment een belangrijke voorwaarde:

1. oorspronkelijke gelijkheid van alle deelnemers;
2. het toekomstige samenleven regelen met de middelen van het positieve recht;
3. rationaliteitsveronderstelling als voorwaarde (argumentatieve praktijk, communicatieve rationaliteit);
4. bereidheid van de deelnemers om de betekenis van de grondwetgevende praktijk tot thema van de vergadering te maken.¹⁷⁵

Er dient volgens Habermas overeenstemming te zijn over de volgende punten bij de deelnemers van de grondwetgevende vergadering die de positieve een dwingende rechten voor de leden van de politieke/maatschappelijke entiteit zullen vormgeven:

1. grondrechten bepalen die de grootste mogelijke mate van individuele handlingsvrijheid voor iedereen waarborgen;
2. grondrechten die de voorwaarden bepalen om deel uit te maken van de associatie van rechtsgenoten (burgerschap);
3. grondrechten bepalen voor het waarborgen van gelijke individuele rechtsbescherming (opeisbaarheid van subjectieve rechten).¹⁷⁶

Deze drie voorwaarden vormen als het ware de grondrechtelijke sociale afbakening van de groep burgers die mekaars subjectieve rechten wederzijds erkennen als opeisbaar. Omdat volgens Habermas met deze drie voorwaarden slechts het gebruik van de wet als onderdaan is geregeld, dient bijkomend en als vierde element het grondwettelijk en klassen-gelijk recht tot deelname als medeauteur aan politiek wetgeving vastgelegd.¹⁷⁷ Hiermee krijgen in een eerste fase de grondrechten vorm die het principe van de volkssoevereiniteit gestalte geven

Nadat deze pre-constitutieve filosofische reflectie en conceptuele verheldering is afgerond kan in een tweede fase het eigenlijke grondwetgevende werk een aanvang nemen. Voor Habermas komt nu de conformatie met het historisch moment waarin de grondwet concreet wordt gemaakt

---

¹⁷⁵ Ibid. p. 160

¹⁷⁶ Ibid. p. 161

¹⁷⁷ Ibid. p. 162

en komen de deelnemers “vanachter de sluier van empirische onwetendheid.”¹⁷⁸ Dit is niet een eenmalig fenomeen, maar vindt plaats op basis van voortschrijdend inzicht in een context van historische maatschappelijke ontwikkelingen. De beide principes, de vier pre-empirische en het historisch gesitueerde grondwetgevende proces staan onderling in een verhouding van materiële en daardoor immanente implicatie. Habermas plaatst autonomie ook in een context die voor hem inherent is aan de politieke zelfwetgeving, namelijk de veralgemeenbaarheidsvoorwaarde van de onderliggende principes zoals die van de Kantiaanse categorische imperatief gelden voor de morele zelfwetgeving. De politieke soeverein is daarbij rationeel gebonden aan het legitieme recht in plaats van gebonden te zijn aan rechtvaardigheid in het morele domein.

De realisatie van zowel de staatsburger als de private burger, zijn net als de rechtsstaat en de volkssoevereiniteit tot een onderlinge afhankelijkheid gebonden, beide zijn keerzijden van eenzelfde medaille willen ze tot ontwikkeling kunnen komen in de context van een moderne samenleving. Het duale karakter van de juridische autonomie van zowel de staatsburger als de private burger zijn tot mekaar veroordeeld en staan in de zich historisch ontwikkelende, maar onlosmakelijke onderlinge relatie tot mekaar. Deze dualiteit van juridische autonomie maakt voor Habermas het verschil uit met de Kantiaanse morele eenheidsstructuur.

De wet kan slechts door aanvaarding van de legitimiteit waarmee hij tot stand komt vanuit een algemeen en rationeel aanvaarde democratische wils- en mengingsvorming. De publieke autonomie en de private autonomie zijn mekaars voorwaarde van bestaan, het ene kan voor Habermas niet zonder het andere. De uitoefening van politieke autonomie vanuit een consideratie voor het publieke welzijn en uitoefening van de private autonomie in het politieke proces zijn onlosmakelijk met mekaar verbonden in een immanente materiële relatie. Ze vormen als het ware mekaars mogelijkheidsvoorwaarde.

---

¹⁷⁸ Ibid. p. 162

3 De kritiek van Chantal Mouffe op John Rawls en Jürgen Habermas

3.1 Verschillende uitgangspunten

Het conflict tussen Rawls en Habermas aan de ene kant en Mouffe aan de andere kant kunnen we inschrijven in het conflict tussen moderniteit, rede en de Verlichting aan de ene kant en postmodernisme, passie en de kritiek op de rede aan de andere kant.¹⁷⁹ Terwijl Rawls en Habermas zich inschrijven in de moderniteit en de deliberatieve democratie, zal Mouffe zich inschrijven in de postmoderne en neomarxistische traditie. Zij zet zich daarbij in haar werk af tegen wat zij de consensusdemocratie van Rawls en Habermas noemt.¹⁸⁰ Voor haar wordt het politieke domein vormgegeven door een onoplosbaar conflict tussen doctrines en funderende principes, iets wat zij niet terugvindt bij Rawls of Habermas.¹⁸¹ Het bereiken van een consensus via onderhandelingen of via die weg komen tot een verzoening tussen politieke concurrenten is voor haar niet mogelijk.¹⁸²

Mouffe bekritiseert verschillende aspecten van de deliberatieve democratie, met name het liberalisme in zijn aggregatieve en deliberatieve vorm. De focus ligt daarbij op het deliberatieve model van het liberalisme, zoals we dat terugvinden bij Rawls en Habermas. Haar kritiek situeert zich rond haar opvatting dat de deliberatieve democratie ‘het politieke’ uit de weg gaat. Ze verwerpt het zogenaamde moralisme van het liberalisme, het gebrek aan passie, de zoektocht naar consensus, het ontkennen van antagonisme, en het zoeken naar finale antwoorden in de context van verschillende opvattingen over ‘het goede’ (pluralisme van waarden).¹⁸³

Mouffe maakt in haar politieke theorie een onderscheid tussen het politieke en politiek. Gebruik makend van het vocabularium van Heidegger gaat politiek dan over het ontisch niveau en het politieke over het ontologische: “Dit betekent dat het ontische verband houdt met de veelvuldige praktijken van de conventionele politiek, terwijl het ontologische betrekking heeft

---

¹⁷⁹ Jezierska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 17

¹⁸⁰ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 236

¹⁸¹ Ibid. p. 236-237

¹⁸² Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 27

¹⁸³ Crowder, ‘Chantal Mouffe’s agonistic democracy’. p. 8

op de eigenlijke wijze waarop de samenleving is ingericht.”¹⁸⁴ De kritiek van Mouffe op het liberalisme situeert zich niet op het niveau van de concrete politiek van het liberalisme of de Westerse ‘formele democratie’ op zich, maar wel op de achterliggende opvatting over wat het liberalisme als het politieke domein beschouwt. Ze wijst het deliberatieve model van de liberale democratie (Habermas) en de overlappende consensus (Rawls) af:

“There is another way in which the theoretical perspective developed in this book can contribute to restoring the centrality of the political – by bringing to the fore the shortcomings of what is currently presented as the most promising and sophisticated vision of a progressive politics: the model of ‘deliberative democracy’ which has been put forward by Habermas and his followers.”¹⁸⁵

Mouffe aanvaardt het fundamentele belang van vrijheid en gelijkheid in een liberale democratie, maar verwerpt de opvatting van de benadering van politiek door Rawls en Habermas in hun deliberatief model dat vertrekt vanuit een Kantiaans en rationalistisch verlichtingsdenken. Zij opteert in de plaats daarvan voor een radicale agonistische pluralistische democratie die vertrekt vanuit een conflictmodel.

3.2 Kritiek op universalistisch verlichtingsdenken

Het politiek liberalisme van Rawls en Habermas als een model voor de liberale democratie vertrekt vanuit de liberale principes van universalisme, rationalisme en individualisme.¹⁸⁶ Het liberalisme van Rawls en Habermas vertrekt volgens Mouffe van een te geïdealiseerd rationalistisch Verlichtingsdenken, waartegen zij zich verzet en dat zij afwijst als model voor een moderne liberale democratie. Ze vraagt zich daarbij af of het mogelijk is om het politiek liberalisme los te maken van de terminologie die het heeft geërfd van het rationalisme van de Verlichting enerzijds en van zijn lange associatie met economisch liberalisme anderzijds.¹⁸⁷

Voor het radicaal democratische project dat zij voorstaat, dient volgens haar het abstract universalisme van de Verlichting waarop het politiek liberalisme zich baseert te worden

---

¹⁸⁴ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 15

¹⁸⁵ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. xvii

¹⁸⁶ Nunes de Souza en Fernandes de Aquino, ‘Between habermas and mouffe: a comparative analysis from the brazilian political scenario.’ P. 108

¹⁸⁷ Mouffe, *The return of the political*. p. 41

verlaten voor een politiek project gebaseerd op het erkennen van heterogeniteit en verschil. "De herformulering van het democratische project in termen van radicale democratie vereist het opgeven van het abstracte universele universalisme van de ongedifferentieerde menselijke natuur."¹⁸⁸ Voor Mouffe is de opvatting over de mens als een (universalistisch) abstract concept, dat volgens haar geen rekening houdt met het particuliere, een fundamenteel probleem dat een andere invulling dient te krijgen. Haar opvatting van een radicale democratie vereist dat we verschillen, met name alles wat werd uitgesloten door het abstraheren van het concept mens in het Verlichtingsdenken politiek in rekening brengen.¹⁸⁹

Mouffe is het niet eens met het bezwaar van onder andere Jürgen Habermas dat het verwerpen van het universalisme en rationalisme van de Verlichting de liberale democratie in gevaar brengt. Kritiek op het universalisme en rationalisme van de Verlichting - die soms eens postmodern wordt genoemd – wordt voor Mouffe onder andere door Jürgen Habermas, gepresenteerd als een bedreiging voor het moderne democratische project. Er wordt dan een onlosmakelijke relatie verondersteld tussen het democratische ideaal van de Verlichting en haar rationalistische en universalistische principes dat het verwerpen van het laatste noodzakelijkerwijs het democratische ideaal in gevaar brengt.¹⁹⁰

Volgens Mouffe vertrekken Rawls en Habermas van de opvatting dat politieke vraagstukken een morele dimensie hebben en daardoor rationeel kunnen worden benaderd. Democratie wordt op die manier gereduceerd tot louter een procedure om een onpartijdig standpunt te bereiken als uitkomst van een politieke discussie.¹⁹¹ Een kritiek op de Verlichting dient niet gelijkgesteld met een bedreiging voor het moderne democratische project. Mouffe maakt hiervoor een onderscheid, in navolging van Hans Blumenberg (1920-1996), tussen zelfbevestiging (self-assertion) en zelfaarding (self-grounding).¹⁹² Hierin vormt enkel zelfbevestiging een essentieel onderdeel van de verlichting en zelfaarding slechts een recuperatie van een middeleeuws probleem (fundering van identiteit). Rationalisme is in deze niet essentieel, maar slechts een substituuut voor de middeleeuwse zelfaarding door het geloof. Mouffe ontkoppelt het

---

¹⁸⁸ Ibid. p. 13

¹⁸⁹ Ibid. p. 13

¹⁹⁰ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 17

¹⁹¹ Ibid. p. 139

¹⁹² Ibid. p. 139

epistemologisch project van de Verlichting van het politieke, zodat de politieke ruimte meer vrijheid krijgt om conflicten in zich op te nemen.¹⁹³

Voor Mouffe dient echter vanuit een aanvaarden van een radicale waardenpluraliteit de hoop of illusie van de mogelijkheid van een allesomvattende harmonie te worden losgelaten. De grenzen en beperkingen van een rationalistisch project dienen als een gevolg hiervan te worden aanvaard.¹⁹⁴ Er is dan ook geen rationalistische of deliberatieve fundering van het politieke mogelijk en blijft een hegemoniaal en onvermijdelijke antagonistisch element in het bedrijven van politiek onvermijdelijk en ook aanvaardbaar. De vorm van politiek pluralisme waar zij voor staat haalt datgene, wat volgens haar door Rawls en Habermas naar de privaatsfeer wordt verbannen om tot een rationele consensus te kunnen komen, terug naar de politieke arena.¹⁹⁵

Het is een illusie van de Verlichting dat de moderniteit geweld als vanzelf zou overwinnen door maatschappelijke vooruitgang: “According to them, antagonistic and violent forms of behavior, everything that is the manifestation of hostility, could be eradicated thanks to the progress of exchange and the development of sociability.”¹⁹⁶

3.3 Kritiek op individualisme en consensusdenken

In tegenstelling tot Rawls en Habermas gaat Mouffe uit van een politiek conflictmodel, waarbij ze zich laat inspireren door het antagonisme van Carl Schmitt (1888-1985) dat hij voorstelde in zijn *Der Begriff des Politischen* uit 1932. Voor Schmitt was de essentie van politiek terug te brengen tot conflict en samenwerking ten gevolge van onverenigbare doelstellingen of belangen. Zij zal daarbij wel het antagonisme van Schmitt transformeren naar een agonisme dat bruikbaar is binnen een liberaal democratisch systeem. Ze verwerpt het liberale consensusmodel en stelt dat een op de rede gebaseerde consensus niet bereikbaar is, slechts een voorwaardelijke en contingente politieke situatie.

Een punt van kritiek is het methodologisch individualisme dat het liberalisme het bestaan van groepsidentiteiten ontkent: “De fout van het liberale rationalisme is dat het de door collectieve identificaties gemobiliseerde affectieve dimensie veronachtzaamt en van de veronderstelling

---

¹⁹³ Ibid. p. 132

¹⁹⁴ Ibid. p. 139

¹⁹⁵ Ibid. p. 49

¹⁹⁶ Ibid. p.130

uitgaat dat die zogenaamd archaische hartstochten wel zullen verdwijnen naarmate het individualisme en het proces van de rationaliteit voortschrijden.”^{197,198} Mouffe verwijst voor haar opvatting over collectieve identiteiten naar het wij/zij denken in de politieke filosoof van Carl Schmitt.¹⁹⁹

Het publieke domein waarbinnen volgens het liberale denken de politiek wordt bedreven kenmerkt zich volgens Mouffe door een op de rede gebaseerd streven naar consensus in een pluralistische samenleving. Dit vormt voor haar een fundamenteel probleem, omdat het volgens haar politiek onterecht reduceert tot een op consensus gerichte procedure:

“While granting that liberalism must allow the peaceful coexistence of different conceptions of the good, political liberalism takes issue with such an interpretation of the liberal principle of neutrality. It affirms that a liberal democratic society needs a stronger form of consensus than a simple *modus vivendi* or mere procedures. Its aim should be the creation of a moral and not only prudential type of consensus around its basic institutions.”²⁰⁰

Mouffe verwerpt het ‘redelijk pluralisme’ van Rawls als een te beperkte poging om te kunnen omgaan met wat hij volgens haar beschouwt als eenvoudig en redelijk pluralisme. Voor haar gaat het hier om een politieke en niet een morele keuze. In *The Return of the Political* laat ze zien hoe dit onderscheid tussen het ‘eenvoudig’ en ‘redelijk’ pluralisme dat Rawls presenteert als een morele noodzaak in feite een politieke beslissing is. Het dient volgens haar enkel om de fundamenteel antagonistische aard van het politieke te ontkennen en het feit dat geen enkel regime, zelfs niet een liberaal regime, kan pretenderen een bevoorrechte aanspraak op rationaliteit te hebben.²⁰¹

Mouffe verwijt Rawls uiteindelijk een cirkelredenering te maken door het bereiken van een politieke consensus te koppelen aan het aanvaarden van de principes van het politiek liberalisme:

---

¹⁹⁷ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 12

¹⁹⁸ Crowder, ‘Chantal Mouffe’s agonistic democracy’. p. 4-5

¹⁹⁹ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p.11 en 12

²⁰⁰ Mouffe, ‘The Limits of John Rawls’ Pluralism’. p. 222

²⁰¹ *Ibid.* p. 223

“He gets caught in a circular form of argumentation: political liberalism can provide a consensus among reasonable persons who by definition are persons who accept the principles of political liberalism.”.²⁰²

Een volgend probleem vormt het concept van de ‘overlappende consensus’ in een goedgeordende samenleving. Deze principes, samen met de sluier van onwetendheid (veil of ignorance) dienen de legitimiteit van wetten te garanderen.²⁰³ Mouffe wijst op het probleem dat Rawls er van uitgaat dat, hoewel een rationele overeenstemming tussen alomvattende morele, religieuze en filosofische doctrines niet mogelijk is, die mogelijkheid wel bestaat op het vlak van politieke waarden. Een dergelijk uitsluiten van belangrijke controversiële domeinen van maatschappelijk opvattingen, wordt door haar niet aanvaard. Datgene wat niet binnen het publieke politieke domein past, wordt daarbij verbannen naar het domein van het irrationele en dient buiten de politiek te blijven:

“Once the controversial doctrines have been relegated to the sphere of the private, it should therefore be possible to establish in the public sphere a type of consensus grounded on reason (with its two sides: the rational and the reasonable). This is a consensus that it would be illegitimate to call into question once it has been reached and the only possibility of destabilization would be an attack from the outside by the ‘unreasonable’ forces.”.²⁰⁴

Mouffe geeft tenslotte wel aan dat Rawls in zijn latere werk verduidelijkte dat een welgeordende samenleving als een na te streven ideaal dient aanzien te worden.²⁰⁵ Ze erkent zelf dat in een pluralistische democratie een zekere consensus vereist is rond ethisch-politieke principes. Maar aangezien deze ethisch-politieke principes enkel bestaan uit verschillende en conflicterende interpretaties, is een dergelijke consensus slechts een ‘conflicterende consensus’ (liberaal, sociaaldemocratisch, conservatief, ...).²⁰⁶ Vanuit een verschillende interpretatie over het gemeenschappelijk belang (common good) zal telkens een verschillende vorm van hegemonie worden nagestreefd.

---

²⁰² Ibid. p. 224

²⁰³ Ibid. p. 224

²⁰⁴ Ibid. p. 225

²⁰⁵ Ibid. p. 226

²⁰⁶ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 193

3.4 Kritiek op deliberatieve democratie

De kritiek van Mouffe op de deliberatieve democratie gaat al terug tot *Hegemony and Socialist Strategy*:

“by bringing to the fore the shortcomings of what is currently presented as the most promising and sophisticated vision of a progressive politics: the model of ‘deliberative democracy’ which has been put forward by Habermas and his followers.”²⁰⁷

Mouffe verwerpt de opvatting van Rawls over ‘public reason’ en die van Habermas over de ‘ideale Sprechsituation’ of ‘herrschaftsfreien Diskurs’ om tot een universele rationele consensus te komen. Volgens haar heeft het geloof in de mogelijkheid om tot een universele rationele consensus te komen, het democratisch denken in een verkeerde richting geleid.²⁰⁸

Voor Mouffe doet het idee van een overlappende consensus het politieke teniet: “As I argued in *The Democratic Paradox*, the conclusion that we can draw from scrutinizing the nature of the overlapping consensus is that Rawls’s ideal society is a society from which politics has been eliminated.”^{209,210} Voor haar vormt ook hier de verwijzing naar de principes van rechtvaardigheid als basisvoorwaarde voor het politieke discours een te beperkend keurslijf en kan onterecht een deel van wat voor haar ook tot het politieke domein behoort, onterecht worden uitgesloten.

Het probleem ligt volgens Mouffe in de opvatting die Rawls heeft van het politieke, die wordt teruggebracht tot een proces van onderlinge toebedeling in een situatie die beperkt blijft tot deze belangenconflicten die vatbaar zijn voor een rationele oplossing. Hierdoor zou Rawls er van uitgaan dat politieke conflicten kunnen worden geneutraliseerd op basis van een beperkte opvatting over rechtvaardigheid die enkel en alleen appelleert aan het rationeel zelfbelang van individuen dat binnen de grenzen van het redelijke blijft, ongeacht hun verschillende opvattingen over ‘het goede’. Mouffe verwijst in deze context naar de zogenaamde primaire goederen, oftewel universele basisrechten, vrijheden en kansen die Rawls aanhaalt.²¹¹ Volgens haar gaat

---

²⁰⁷ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. xvii

²⁰⁸ Crowder, ‘Chantal Mouffe’s agonistic democracy’. p. 9

²⁰⁹ Mouffe, ‘The Limits of John Rawls’ Pluralism’. p. 226

²¹⁰ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 26

²¹¹ Mouffe, ‘The Limits of John Rawls’ Pluralism’. p. 226

Rawls ervan uit dat zodra het juiste antwoord op het distributieprobleem van dergelijke primaire goederen is gevonden, de bron van politieke rivaliteit verdwijnt uit het politieke domein. Rawls dient volgens Mouffe, om zijn project te doen slagen, een rechtvaardiging te vinden om passies en de antagonistische niet-rationele dimensie uit het politieke domein te weren:

“Exclusions are justified by declaring that they are the product of the ‘free exercise of public reason’ that establishes the limits of a possible consensus. When a point of view is excluded, it is because this is required by the exercise of reason. In that way, rationality is the key to solving the ‘paradox of liberalism’: how to eliminate its adversaries while remaining neutral.”.²¹²

De realiteit van de politieke ruimte is voor Mouffe een ruimte waar machtsrelaties, conflicten en antagonismen spelen (wij/zij denken) en niet een domein dat in een liberale democratie kan worden beperkt tot een rationele consensus: “The fact that, like any other regime, pluralist democracy constitutes a system of relations of power is denied and the democratic challenging of those forms of power becomes illegitimate.”.²¹³ Mouffe verwerpt het politieke liberalisme van Rawls met zijn sociale contracttheorie en de exclusie van de opvattingen over ‘het goede’ en antagonismen uit het politiek domein.

Mouffe pleit in deze niet voor een totaal of ongebreideld pluralisme in de samenleving, maar wel dat de grenzen die worden gesteld aan wat binnen een pluralistische samenleving nog aanvaardbaar is erkend moeten worden voor wat ze zijn, namelijk deze die een vorm van onderdrukking teweegbrengen in plaats van volgens haar achter een sluier van onwetendheid te worden weggemoffeld.²¹⁴ De specificiteit van een pluralistische liberale democratie bestaat dan niet in de afwezigheid van maatschappelijke processen van overheersing of geweld, maar in de oprichting van een reeks instellingen waardoor ze worden ingetoomd en aanvechtbaar zijn. Dit vereist volgens haar dat het idee van Rawls wordt verlaten dat er zoiets zou kunnen bestaan als een rationele politieke consensus in een ‘well-ordered society’, een consensus die niet gebaseerd zou zijn op enige vorm van uitsluiting.

---

²¹² Ibid. p. 227

²¹³ Ibid. p. 227

²¹⁴ Ibid. p. 227

Voor Mouffe gaat het in een moderne pluralistische samenleving niet om een rationele consensus, maar om een ‘conflicterende consensus’ (conflictual consensus).²¹⁵ De spanningen in de liberale democratie mogen voor Mouffe in de praktijk groter zijn en het rationele overstijgen, wat zij tegenover het theoretische model van de rationele consensus in een welgeordende samenleving plaatst bij Rawls:

“What I mean is that, while there should be consensus on what I call the ‘ethico-political’ principles of the liberal democratic regime, that is, liberty and equality for all, there should always exist the possibility of serious dissent about their interpretation, a dissent that can never be overcome thanks to rational procedures. It is the tension between consensus on the principles and dissensus about their interpretation which constitutes the very dynamics of pluralist democracy.”²¹⁶

De antagonistische spanning die aanwezig is in een pluralistische samenleving en bijgevolg in een liberale democratie, kan volgens Mouffe niet worden genegeerd of weggewerkt op de manier zoals deliberatieve democraten zoals Rawls en Habermas proberen met hun abstracte en gerationaliseerde benadering van het politieke. Een dergelijk politiek project, geïnspireerd op de rationalistische idealen van de Verlichting, is niet alleen gedoemd te mislukken, het heeft ook zeer negatieve gevolgen voor de manier waarop democratische politiek wordt bekeken en bedreven.²¹⁷

De paradox van de democratie dient te worden erkend en dat een in essentie onverzoenbaar antagonisme een fundamenteel onderdeel vormt van een democratisch politiek bestel, dat niet tot een mouter redelijk pluralisme van standpunten kan worden gereduceerd: “This struggle among adversaries, which I have referred to as ‘agonistic’, is what democratic politics is really about and one should never try to put an end to the agonistic confrontation.”²¹⁸ De pluraliteit van waarden is voor haar onoverbrugbaar binnen het rationele model van de deliberatieve democratie zoals door Rawls en ook Habermas wordt vooropgesteld. De deliberatieve democratie laat met haar nadruk op het streven naar een vrij en rationeel debat binnen de publieke ruimte, verschillende domeinen van ‘het politieke’ buiten beschouwing. Voor Mouffe

---

²¹⁵ Ibid. p. 228

²¹⁶ Ibid. p. 228

²¹⁷ Ibid. p. 228

²¹⁸ Ibid. p. 228

is dat de rol van hegemoniale machtsverhoudingen (Gramsci), antagonismen (Schmitt) en het niet-rationeel karakter van waardenpluralisme of de verschillende opvattingen over ‘het goede’ (Weber).²¹⁹ Conflicten kunnen op basis van deze opvatting niet worden beslecht door een rationele uitwisseling van standpunten, maar enkel op basis van politieke wil (‘Dezisionismus’ van Carl Schmitt).

Conflicten, antagonisme, machtsrelaties, vormen van ondergeschiktheid en onderdrukking worden volgens Mouffe achterwegen gelaten. Wat resteert is voor haar een typisch liberale visie van een pluraliteit van belangen zonder een het politieke domein overstijgend niveau of vorm van soevereiniteit. Ze sluit zich hier aan bij de kritiek van Carl Schmitt op het liberalisme, waar ze naar refereert: “Liberal concepts typically move between ethics and economics. From that polarity they attempt to annihilate the political as a domain of conquering power and repression.”²²⁰ Ze verwijt het liberalisme en zijn moraliteit in het algemeen om het politieke domein van conflicten, macht en belangen te verwaarlozen. Volgens haar is deze houding om politieke antagonismen te negeren, zoals die onder andere door de het centrisme van de “derde weg” wordt gepropageerd, verantwoordelijk voor de opkomst van extreem rechts:

“In my recent work, for instance, I have argued that the growth of rightwing populist parties in many European countries should be seen as the result of the type of ‘politics at the center’ which has become predominant in recent years. With the blurring of the frontiers between left and right, conflicts cannot be expressed any more through the traditional democratic channels hitherto provided by party politics.”²²¹

Voor Mouffe, en hier verwijst ze naar Hanna Pitkin, bestaat er een onderscheid tussen het morele en het politieke discours. Het morele wordt daarbij aanzien als een persoonlijk en het politieke als een publieke aangelegenheid, wat ze zien als een contrast met het liberale discours. De basis van het politieke discours vertrekt voor hen vanuit verschillende opvattingen over ‘het goede’ en dat heeft tot gevolg dat er geen robuuste consensus mogelijk is, maar slechts een contingente modus vivendi binnen dit brede domein:

---

²¹⁹ Crowder, ‘Chantal Mouffe’s agonistic democracy’. p. 7

²²⁰ Ibid. p. 49

²²¹ Mouffe, ‘The Limits of John Rawls’ Pluralism’. p 228

“Moral discourse is personal dialogue; political discourse concerns a public, a community, and takes place among the members generally. Thus it requires a plurality of viewpoints from which to begin; and the interaction of these varied perspectives, their reconciliation into a single public policy, though that reconciliation will always be temporary, partial and provisional.”²²²

Zij beschouwen de liberale opvatting van Rawls over een mogelijkheid tot consensus in deze context als een droom, of beter gezegd illusie, van een samenleving zonder “politiek”. Politieke onenigheid is binnen het model van Mouffe onuitroeibaar, men kan er enkel naar streven dat de spanningen binnen aanvaarbare grenzen worden gehouden die het bestaan van liberale democratische instellingen mogelijk maken: “One should not hope for the elimination of disagreement but for its containment within forms that respect the existence of liberal democratic institutions.”²²³. Volgens haar ontbreekt dit aspect volledig bij Rawls die enkel uitgaat van een rationeel eigenbelang, met voorbijgaan aan religieuze en filosofische opvattingen die hij als liberaal geïnspireerd politiek filosoof buiten het domein van het politieke laat. Opvattingen over ‘het goede’ worden naar de persoonlijke levenssfeer verbannen en blijven buiten het liberale politieke domein.²²⁴ Voor haar is dit een politiek liberaal utopia.²²⁵

Mouffe wijst de verbanning van opvattingen over “het goede” naar het domein van de privésfeer af en ze verwijst daarbij naar de controverse rond zwangerschapsonderbreking. Ze verwerpt het concept van Rawls van een goed geordende samenleving (well-ordered society) dat volgens haar berust op de exclusie van het politieke uit het politiek domein. Het concept van een goed geordende samenleving is er een waarvan de burgers een gelijkaardige opvatting van rechtvaardigheid accepteren, waarbij de staat en zijn instellingen zijn uitgebouwd in overeenstemming met die opvatting over rechtvaardigheid, en de relatie tussen opvatting en instellingen is gemeengoed:

---

²²² Mouffe, *The return of the political*. p. 50

²²³ Ibid. p. 50

²²⁴ Deze houding van het liberalisme tegenover opvattingen over ‘het goede’ zou je mijns inziens onder andere kunnen terugvoeren tot de Engelse burgeroorlogen die het land verscheurden en waar het conflict tussen de Katholieke Jakobieten en de Protestantse parlementaire fractie tot een bloedige burgeroorlog leidde.

²²⁵ Mouffe, ‘The Limits of John Rawls’ Pluralism’. p. 51

“Thus it is a society in which everyone accepts and knows that the others accept the same principles of justice, and the basic social institutions satisfy and are known to satisfy these principles.”²²⁶

In de moderne pluralistische samenleving is door het ontbreken van een unificerende conceptie over ‘the common good’ hierover geen stabiele maatschappelijk synthese mogelijk. Mouffe erkent dat Rawls dit onderkent. In deze context kunnen we verwijzen naar Rawls:

“To this objection, we say that the hope of political community must indeed be abandoned, if by such a community we mean a political society united in affirming a general and comprehensive doctrine. This possibility is excluded by the fact of pluralism together with the rejection of the oppressive use of state power to overcome it.”²²⁷

Dit beschouwt zij echter slechts als een feitelijke vaststelling en niet als een oorzaak en gevolg relatie van de moderne pluralistische samenleving.²²⁸ Voor haar vergeet Rawls hier dat de democratische traditie niet louter een verzameling overlappende consensus (shared meanings), instellingen en intuïtieve ideeën is, maar daarenboven een specifieke organisatie van het sociale domein. Het kader dat Rawls construeert is in deze optiek onvolledig doordat het de organiserende en constituerende rol van het sociale als onderdeel van het politieke domein buiten beschouwing laat. Het sociale geldt voor Mouffe als een organiserende en disciplinerende matrix voor de moderne pluralistisch democratisch samenleving:

“Without such an understanding of the political as ‘disciplinary matrix’ of the social (to borrow a term from Thomas Kuhn) it is impossible to go further than the very vague notions of ‘shared meanings’ and ‘intuitive ideas’ and the empirical generalizations they imply.”²²⁹

In *Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism* confronteert ze specifiek de deliberatieve democratie van Jürgen Habermas met haar eigen opvatting over agonistisch pluralisme.²³⁰ Habermas en zijn volgelingen ontkennen volgens haar niet dat er obstakels zullen zijn op de

---

²²⁶ Rawls, *A Theory of Justice*. p. 397

²²⁷ Rawls, ‘The idea of an overlapping consensus’. p. 10

²²⁸ Mouffe, *The return of the political*. p. 52

²²⁹ Ibid. p. 52

²³⁰ Welch, ‘Notes and commentary on Chantal Mouffe’s “Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?”’

weg naar de realisatie van het ideaal van het heerschapsvrije discours, maar die obstakels worden slechts aanzien als empirische obstakels. Dit is de reden waarom de ideale spraaksituatie volgens Mouffe door Habermas wordt gepresenteerd als een ‘regulatief idee’.²³¹

Volgens Mouffe aanvaardt Habermas ook dat er bediscussieerbare zaken zijn die buiten het bereik liggen van het rationeel publiek debat, zoals existentiële kwesties die geen betrekking hebben op rechtvaardigheid maar betrekking hebben op het ‘goede leven’. Dergelijke maatschappelijke onderwerpen vallen voor Habermas in het domein van de ethiek. Hetzelfde geldt voor conflicten tussen belangengroepen over distributieve problemen die alleen kunnen worden opgelost door middel van een compromis en niet door middel van een publiek debat.²³²

Ondanks deze amenderingen op zijn theorie, voor wat betreft de relatie met aspecten van de samenleving die niet binnen het domein van de het publieke debat in een deliberatieve democratie vallen, zal Habermas volgens Mouffe niet het primaat op zich ontkennen van morele overwegingen, noch de praktische haalbaarheid van het rationele debat als de primaire vorm van politieke communicatie.²³³

Zowel de deliberatieve democratie in de vorm van Rawls als die van Habermas heeft voor Mouffe gemeenschappelijk dat zogenaamde ‘comprehensive views’ of religieuze, morele of filosofische opvattingen over het goede buiten het politieke domein dienen te blijven en worden verbannen naar het privé-domein.²³⁴ Ondanks het uitsluiten van opvattingen over het goede is toch een rationele politieke consensus mogelijk die meer is dan een louter ‘modus vivendi’. De voorwaarde hiervoor is wel dat de democratische deliberatie voldoet aan een aantal randvoorwaarden, zoals daar zijn onpartijdigheid, gelijkheid, openheid en gebrek aan dwang. Als aan deze voorwaarden wordt voldaan dan zal de uitkomst leiden naar veralgemeenbare en legitieme principes.

Voor Mouffe zijn er twee belangrijke tekortkomingen van de deliberatieve benadering van zowel Rawls als Habermas.²³⁵ Voor Rawls is het politiek liberalisme een politiek project en geen metafysisch en staat het daarom los van opvattingen over ‘het goede’ (comprehensive

---

²³¹ Mouffe, ‘Deliberative democracy or agonistic pluralism?’, p. 6

²³² Ibid. p. 6

²³³ Ibid. p. 6

²³⁴ Ibid. p. 6

²³⁵ Ibid. p. 7

views). Rawls maakt daarvoor volgens haar noodzakelijkerwijs een scherpe scheiding tussen het publieke en het private, waarbij de onverzoenbare opvattingen over het goede worden verbannen naar de privésfeer en waar enkel een overlappende consensus kan worden nagestreefd op basis van een gedeelde opvatting van rechtvaardigheid.²³⁶ Volgens haar is dit voor Habermas echter onvoldoende, aangezien het volgens hem niet mogelijk is om discussies over fundamentele filosofische issues te vermijden. Een louter procedurele benadering laat dan volgens Habermas meer ruimte voor een rationeel proces van publieke wil en opinie vorming.²³⁷ Bij Habermas is volgens Mouffe de scheiding tussen het publieke en private domein minder scherp dan bij Rawls. Tot zover de discussie over beide benaderingen van deliberatieve democratie, die enigszins genuanceerder over en weer bewegen over de publiek-private as.

Voor Mouffe is de kern van de discussie tussen Rawls en Habermas echter het falen van beiden om een politiek domein af te bakenen dat niet wordt gedomineerd door verschillende opvattingen over ‘het goede’ (waardenpluralisme) en waar een consensus zonder de nood aan antagonismen (uitsluiting) tot stand zou kunnen komen. Het fundamentele probleem ligt voor Mouffe niet in de demarcatie op de publiek-private as van de grens tussen rede en ‘on-rede’, maar op het fundamenteel uitsluiten van “on-rede” uit het politieke domein. Voor Mouffe is dit echter onmogelijk uit te sluiten wil politiek handelen zelfs maar mogelijk zijn:

“That they are unable to maintain the tight separation they advocate has very important implications for democratic politics. It highlights the fact that the domain of politics – even when fundamental issues like justice or basic principles are concerned – is not a neutral terrain that could be insulated from the pluralism of values and where rational, universal solutions could be formulated.”²³⁸

Voor Mouffe is er daarenboven nog een probleem met de opvattingen van Rawls en Habermas over de deliberatieve democratie voor wat betreft private en politieke autonomie. Private autonomie verwijst naar de (liberale) ‘vrijheden van de modernen’ en politieke autonomie naar de (republikeinse) ‘vrijheden van de ouden’.²³⁹ Voor Mouffe slagen noch Habermas, noch

---

²³⁶ Ibid. p. 7

²³⁷ Ibid. p. 7

²³⁸ Ibid. p. 8

²³⁹ Ibid. p. 8

Rawls erin om de spanning tussen liberalisme en democratie in een liberale democratie op te heffen:

“They are unable to acknowledge that, while it is indeed the case that individual rights and democratic self-government are constitutive of liberal democracy – whose novelty resides precisely in the articulation of those two traditions – there is a tension between their respective principles that can never be eliminated.”²⁴⁰

Voor Mouffe, die hierin de kritiek van Carl Schmitt op de liberale democratie volgt, kan de spanning tussen beide principes die een liberale democratie uitmaken, dus nooit worden opgeheven binnen een rationeel kader zoals Rawls en Habermas voorstaan. De rationele benadering van Rawls en Habermas legt voor Mouffe te grote en onterechte beperkingen op aan het politieke debat. De poging om het politieke debat te vrijwaren van de invloeden van het waardenpluralisme dat altijd aanwezig is in de samenleving werkt niet voor Mouffe en ziet zij als een vorm van escapisme:

“Such a search should be recognized for what it really is, another attempt at insulating politics from the effects of the pluralism of value, this time by trying to fix once and for all the meaning and hierarchy of the central liberal democratic values. Democratic theory should renounce those forms of escapism and face the challenge that the recognition of the pluralism of values entails.”²⁴¹

Voor Mouffe zijn er ook grenzen aan de mate van maatschappelijke pluralisme die aanvaardbaar zijn in het politieke domein, maar de grenzen die worden gesteld zijn voor haar slechts politieke grenzen en geen moreel of rationeel gefundeerde grenzen.²⁴²

Samen met Laclau, deelt Mouffe de kritiek van Rawls en Habermas op het aggregatieve politieke model:

“Like them, we criticize the aggregative model of democracy, which reduces the democratic process to the expression of those interests and preferences which are registered in a vote aiming at selecting leaders who will carry out the chosen

---

²⁴⁰ Ibid. p. 8

²⁴¹ Ibid. p. 9

²⁴² Ibid. p. 9

policies. Like them, we object that this is an impoverished conception of democratic politics, which does not acknowledge the way in which political identities are not pre-given but constituted and reconstituted through debate in the public sphere.”²⁴³

Zij verwerpt evenwel de deliberatieve democratie die Rawls en Habermas naar voren schuiven om de problemen van het aggregatieve model te overwinnen.²⁴⁴

Het gaat er voor Mouffe niet om dat rationele doel-middel rationaliteit van het aggregatieve model wordt vervangen door een deliberatieve en communicatieve vorm van rationaliteit.²⁴⁵ Qua politiek model blijft de benadering van Rawls en Habermas conceptueel (ontologisch) opgesloten in een rationalistisch model. Zowel de aggregatieve als de deliberatieve benadering van Rawls en Habermas schieten door uitsluiting van politieke passies en emoties (conflict) voor Mouffe tekort om burgers te betrekken bij het democratisch proces en te doordringen van de democratische waarden die deel dienen uit te maken van een moderne liberale democratie.

Het probleem van de deliberatieve opvatting van het politieke bij Rawls en Habermas gaat voor Mouffe uiteindelijk terug tot de opvatting van de totstandkoming van de essentie van het subject. Die gaat vooraf aan de deelname aan de samenleving, en al op die pre-communautaire basis is het subject drager van natuurlijke en onvervreembare rechten, wat vervolgens leidt tot rationele en het eigenbelang maximaliserende subjecten.²⁴⁶ Daarbij wordt volgens Mouffe abstractie gemaakt van sociale en machtsverhoudingen, taal, cultuur en de hele reeks praktijken die individualiteit mogelijk maken en vorm geven. Op deze basis verwerpt Mouffe het mensbeeld waarop Rawls en Habermas zich volgens haar funderen om hun opvatting over de deliberatieve democratie op uit te bouwen als antwoord op de tekortkomingen van de aggregatieve democratie:

“The view that I want to put forward is that it is not by providing arguments about the rationality embodied in liberal democratic institutions that one can contribute to the creation of democratic citizens. The constitution of democratic individuals can only be

---

²⁴³ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. xvii

²⁴⁴ *Ibid.* xvii

²⁴⁵ Mouffe, ‘Deliberative democracy or agonistic pluralism?’ p. 10

²⁴⁶ *Ibid.* p. 10

made possible by multiplying the institutions, the discourses, the forms of life that foster identification with democratic values.”²⁴⁷

Voor Mouffe is de benadering van Rawls en Habermas als politiek instrument om het democratisch deficit van de moderne liberale democratie te remediëren, dan ook ontoereikend. Om de problemen van de liberale democratie fundamenteel aan te pakken, is volgens haar de enige manier om democratisch burgerschap vanuit een ander perspectief te benaderen dan die van de aggregatieve democratie, een benadering die de nadruk legt op verschillende praktijken en niet op rationele vormen van argumentatie zoals bij Rawls en Habermas.²⁴⁸

Mouffe laat zich in haar kritiek op het rationalisme de deliberatieve democratie onder andere inspireren door het werk van Ludwig Wittgenstein. Ze verwijst naar Wittgenstein voor zijn opvatting dat procedurele regels steeds onlosmakelijk verbonden met een voorafgaande consensus over specifieke levensvormen (forms of life) en niet louter een consensus over opinies en Mouffe citeert Wittgenstein met: “So you are saying that human agreement decides what is true and what is false. It is what human beings say that is true and false; and they agree in the language they use. That is not agreement in opinions but in forms of life.”²⁴⁹

Een gevolg van dit uitgangspunt is dat het onderscheid tussen ‘procedureel’ en ‘substantieel’ of tussen ‘moreel’ en ‘ethisch’ dat centraal staan in de rationalistische benadering van de deliberatieve democratie, zoals we die terugvinden bij Habermas, niet kan worden gehandhaafd. Procedures zullen volgens Wittgenstein altijd substantiële ethische verplichtingen met zich meebrengen en kunnen niet worden losgezien van de (pre-rationele) ‘levensvorm’ waarin ze zijn ingebed. Vertrekken we vanuit de opvatting van Wittgenstein als basis voor het bereiken van een consensus die pre-rationeel is gefundeerd, dan vereist zo'n benadering dat we deze dimensie opnieuw in het politieke discours opnemen. Dat heeft tot gevolg dat de rationalistische benadering van de deliberatieve democratie, die deze pre-rationele dimensie volgens Mouffe wil negeren, niet kan worden aangehouden: “Seeing things in that way should make us realize that taking pluralism seriously requires that we give up the dream of a rational consensus, which

---

²⁴⁷ Ibid. p. 11

²⁴⁸ Ibid. p. 11

²⁴⁹ Ibid. p. 11

entails the fantasy that we could escape from our human form of life.”.²⁵⁰ Een finale consensus bereiken in het politieke domein, louter op een rationele basis, wordt hierdoor onmogelijk.

De fundering van het politieke ligt dan noodzakelijkerwijze dieper op het niveau dat Wittgenstein de ‘ruwe grond’ noemt, onder het ‘gladde ijs’ van het louter rationele niveau.²⁵¹ Hierdoor is een rationalistisch politiek discours, losgemaakt van zijn ‘levensvorm’ een onmogelijkheid. De obstakels voor louter een rationalistisch discours vertrekkende vanuit de ‘originele positie’ (Rawls) of het ‘ideale discours’ (Habermas) zijn dan ook niet louter empirisch of epistemologisch, maar fundamenteel ontologisch.²⁵²

Een consensus in het politieke domein is voor Mouffe geen universalistisch rationalistisch gebeuren, maar het resultaat van een historische contingente constellatie van hegemoniale machtsverhouding, veronderstellingen en debatten, die niet kan bestaan zonder uitsluiting van de andere en een wij-zij denken:

“The central thesis of the book [*Hegemony and Socialist Strategy*] is that social objectivity is constituted through acts of power. This implies that any social objectivity is ultimately political and that it has to show the traces of exclusion, which governs its constitution.”.²⁵³

Voor Mouffe ontkent het deliberatieve democratisch model de onbereikbaarheid van een louter rationele consensus en de fundamentele onuitroeibaarheid van antagonisme, die voor haar fundamenteel zijn voor het politieke domein. Doordat Rawls en Habermas de mogelijkheid veronderstellen van een universele en niet-exclusieve publieke discussieruimte, waar een rationele consensus mogelijk is, negeren ze het onvermijdelijke antagonistisch karakter van een modern maatschappelijk pluralisme. In het deliberatieve model wordt niet erkend dat het beëindigen van een politiek debat niet leidt tot een rationele consensus maar wel het uitsluiten van andere mogelijkheden van besluitvorming. Voor deze exclusie dienen de betrokkenen principieel verantwoordelijkheid op te nemen bij het opstellen van de principes van het politieke

---

²⁵⁰ Ibid. p. 12

²⁵¹ Ibid. p. 12

²⁵² Ibid. p. 13

²⁵³ Ibid. p. 13-14

debat en beslissingsproces, wat in het deliberatieve consensusmodel volgens Mouffe niet het geval is.

4 Snijdt de kritiek van Chantal Mouffe op Rawls en Habermas hout?

4.1 Loslaten van de Marxistische bron en baken en waarheen dan?

Hoe staat Mouffe ten aanzien van de idee van een overlappende consensus (of is ze van mening dat alle vormen van pluralisme, inclusief illiberale tendensen, mogelijk moeten kunnen zijn)?

In haar post-Marxistische “Post-Structuralist Discourse Theory” (PSDT) verwerpt ze, samen met Laclau, de aanwezigheid van een determinerend principe in tegenstelling tot het orthodox Marxistisch economisch determinisme.²⁵⁴ Hiermee wordt een einde gemaakt aan elke vorm van (politiek) essentialisme en wordt maatschappelijke ontwikkeling een contingent gebeuren. Het hegemoniaal proces dat Mouffe vooropstelt, vertrekt vanuit een vrij in te vullen politiek project waarin een hegemoniale positie volgens een veelvoud van wegen kan worden ontwikkeld zonder voorafgaande (a priori) essentie zoals het economisch determinisme van het klassieke Marxisme.²⁵⁵

Haar herdefiniëring van het Marxistische project heeft haar wel kritiek vanuit Marxistische hoek bezorgd:

“But we will not do so if, like Chantal Mouffe, we capitulate to the bourgeois illusion that class is not the crucial contradiction in capitalist society. Class is not something incidental to the socialist project; it is its very foundation. Socialism is the abolition of class, and the abolition of class exploitation can only be accomplished by the exploited class itself.”²⁵⁶

Onder andere vanuit Marxistische hoek werd hier tegenin gebracht dat het ontbreken van een onderliggend, richtinggevend, principe of doel zou leiden tot destabilisering en stuurloosheid van elke sociale organisatie:

---

²⁵⁴ Jacobs, ‘The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory’. p. 3

²⁵⁵ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 24

²⁵⁶ Meiksins en Wood, ‘Beyond Class? A Reply to Chantal Mouffe’. p. 163

“Thus, not only is class essentialism done away with, dialectical teleology is abandoned, too: society has no direction, no fixed future, no historical phases or eras, nor is it ever finished. In discourse-theoretic vernacular, it is said that all social structure is “dislocated”: internally incomplete, conditional, accidental, and transformable. Mainstream Marxists took umbrage at this suggestion.”²⁵⁷

Het gevaar van te verglijden in relativisme werd gezien als een risico van de benadering van het politieke project van Laclau en Mouffe:

“Yet presumably, the arguments of the new social movements - the embodiments of ‘radical democracy’ - are by implication ‘true’, seeking to overcome power-created, ‘sutured’ or ‘naturalized’ relationships of subordination.”²⁵⁸

Het loslaten van een fundering van het politieke om de liberale democratie om te vormen naar een radicale democratie houdt ook het risico in dat diegenen die zich in dit politiek project inschakelen, de basisregels van de liberale democratie overboord gooien in hun afwijzen van het liberaal-democratische kader dat wordt beschouwd als een “kapitalistische democratie”.²⁵⁹ Het risico van een waarden-relativisme is nooit veraf:

“Perhaps the most problematic ‘void’ attached to ethical justification in eschewing ‘positive’ ontological and de-ontological foundations. Moving from the ‘is’ of antagonism, contingency, hegemony, ‘undecidability’ and ‘lack’ to the ‘ought’ of ‘radical democracy’ was a limited success. The shadow of value relativism, which denies the possibility of a standpoint from which to make cross-cultural evaluations, was never far away.”²⁶⁰

Alhoewel orthodoxe Marxisten, bezwaar hadden tegen het contingente karakter van de politieke theorie van Mouffe en Laclau is er toch een vorm van maatschappelijke en politieke structurering aanwezig. Mouffe en Laclau gaan er dan wel van uit dat een samenleving nooit tot een finaliteit komt (closure), maar dat er ook zonder die finaliteit een (tijdelijk) stabiele

---

²⁵⁷ Jacobs, ‘The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory’. p. 4-5

²⁵⁸ Townshend, ‘Laclau and Mouffe’s hegemonic project: the story so far’. p. 282

²⁵⁹ Ibid. p. 282

²⁶⁰ Ibid. p. 285

samenleving kan worden gevormd. De manier waarop dat gebeurt is volgens Mouffe en Laclau door articulatie, waarmee mensen betekenis geven aan de wereld om hen heen door het combineren en verbinden van bepaalde woorden, objecten, ideeën en concepten op specifieke manieren wanneer ze spreken of handelen (articulatory practice).^{261, 262} Volgens Mouffe en Laclau bepaalt het materiële karakter van de wereld niet op een deterministische wijze het politieke discours, maar wordt betekenis enkel geven door de discursieve en subjectieve praktijk.²⁶³

4.2 Snijdt de kritiek op universalistisch verlichtingsdenken hout?

Laclau en Mouffe verwijzen zelf naar de ideeën van vrijheid en gelijkheid die sinds de Franse revolutie de ontwikkeling van de liberale democratie mogelijk maakten:

“This break with the *ancien régime*, symbolized by the Declaration of the Rights of Man, would provide the discursive conditions which made it possible to propose different forms of inequality as illegitimate and antinatural, and thus make them equivalent as forms of oppression.”²⁶⁴

Wat er kan bereikt worden binnen de ruimte van de moderniteit, verschilt echter bij Rawls, Habermas en Mouffe. Waar Rawls en Habermas zich plaatsen in de traditie van de moderniteit zal Mouffe vanuit een postmoderne en neomarxistische visie haar grenzen van wat mogelijk is anders stellen.

Habermas en Rawls leggen de nadruk op politieke communicatie en intersubjectiviteit in een oriëntatie op consensus. Mouffe legt de nadruk op conflict en agonisme als funderend voor het politieke. De pluralistische deliberatieve democratie van Rawls en Habermas gaat uit van het bestaan van een maatschappelijke ruimte waar machtsverhoudingen het maatschappelijk

---

²⁶¹ Jacobs, ‘The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory’. p. 5

²⁶² Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. 106

²⁶³ Jacobs, ‘The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory’. p. 5

²⁶⁴ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. 139

rationeel debat in vrijheid en gelijkheid niet in de weg staan. Mouffe aanvaardt niet dat een dergelijke ruimte kan bestaan.²⁶⁵

Het is echter niet omdat het creëren van een dergelijke maatschappelijke ruimte niet eenvoudig is, dat het geen maatschappelijk na te streven doel is:

“The commitment to the promotion of democratic pluralism must entail the social obligation to construct the conditions in which self-determination for everyone - and especially for the traditionally disempowered - becomes possible.”²⁶⁶

Mouffe verwerpt het zogenaamde gesloten doctrinaire karakter van het streven naar een rationele consensus van Rawls en Habermas, maar is dat wel zo doctrinair? Waar het bij Rawls en Habermas echter om gaat zijn bespreekbare juridisch te erkennen spelregels, die een kader scheppen en de autonomie van de persoonlijke levenswereld en de ethische overtuigingen (comprehensive doctrines) van burgers respecteren.²⁶⁷ De vereiste van universaliseerbaarheid is voor Rawls en Habermas een ideaal, maar beiden zijn zich terdege bewust van de problematiek om dit in de praktijk te bereiken. Habermas is zich daarbij bewust van het Janusgezicht van politieke communicatie en de problematiek van universaliseerbaarheid (U)²⁶⁸:

“Das ideale Moment der Unbedingtheit ist tief in die faktischen Verständigungsprozesse eingelassen, weil Geltungsansprüche ein Janusgesicht zeigen: als Ansprüche schießen sie über jeden Kontext hinaus; zugleich müssen sie hier und jetzt erhoben sowie akzeptiert werden, wenn sie ein koordinationswirksames Einverständnis tragen sollen – denn dafür gibt es keinen Null-Kontext.”²⁶⁹

Het gesitueerde dringt door in het universele, maar het universele is het baken waarop we ons richten. Voor Habermas is de gesitueerdheid van de ‘Lebenswelt’ van invloed op hoe we de wereld tegemoet treden, maar kunnen we deze gesitueerdheid overstijgen.²⁷⁰ Voor hem vormt het streven naar consensus geen deterministisch na te streven doel, omwille van de

---

²⁶⁵ Mouffe, *The return of the political*. p. 113

²⁶⁶ Smith, *Laclau and Mouffe: The radical democratic imaginary*. p. 149

²⁶⁷ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 247

²⁶⁸ Jezierska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 80

²⁶⁹ Habermas, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. p. 37

²⁷⁰ Jezierska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 82

intersubjectiviteit die steeds aanwezig is in elke vorm van communicatie: “Das Nein sagen Können”.^{271, 272} Rawls zal in PL naar voor brengen dat burgers dan wel leven in een historische en culturele context, maar dat ze als rechtspersoon in staat zijn om daar afstand van te nemen.²⁷³

Voor Mouffe is echter elke verwijzing naar universaliseerbaarheid vanuit de concrete situatie onmogelijk en ze verwerpt op die basis wat Rawls en Habermas vooropstellen.²⁷⁴ Ze gaat daarmee m.i. voorbij aan het contextuele aspect van de politieke theorie van Habermas en Rawls die, alhoewel ze vertrekken vanuit een idee van universaliseerbaarheid, wel degelijk het gesitueerde en contextuele opnemen in hun theorie (zie o.a. ook de proviso bij Rawls).

Mouffe verwerpt het rationalisme van Rawls en Habermas en pleit voor een agonistische benadering van het politieke. Ze wijst daarbij het antagonisme van Carl Schmitt af. Echter de afbakening tussen agonisme en antagonisme vormt een probleem:

“By 'the political', I refer to the dimension of antagonism that is inherent in human relations, antagonism that can take many forms and emerge in different types of social relations.” en “I consider that it is only when we acknowledge the dimension of 'the political' and understand that 'politics' consists in domesticating hostility and in trying to defuse the potential antagonism that exists in human relations, that we can pose what I take to be the central question for democratic politics.”²⁷⁵

Antagonisme blijft in haar visie op het politieke steeds latent aanwezig, iets wat Mouffe zelf ook onderkent.²⁷⁶ Antagonisme, als mogelijke ontsparing van agonisme vraagt een (democratisch) politiek kader, waarbij de spanning tussen “wij” en “zij” niet te hoog oplopen. Heeft Mouffe een afdoende antwoord op de haalbaarheid van het constitutief temmen van (Schmitts) antagonisme en de impact ervan op de (residuele) levendigheid van het politieke?²⁷⁷ Volgens Andrew Schaap geeft Mouffe hier geen afdoende antwoord op: “Since she presumes that all antagonistic conflict can be sublated into agonism, Mouffe does not provide any

---

²⁷¹ White en Farr, “No-saying” in Habermas’. p. 33

²⁷² Jezierska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 69

²⁷³ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 136

²⁷⁴ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p.98

²⁷⁵ Ibid. p. 101

²⁷⁶ Mouffe, *Agonistics: Thinking the world politically*. p. 8

²⁷⁷ Roskamm, ‘On the other side of “agonism”: “The enemy,” the “outside,” and the role of antagonism’. p. 397

guidance as to how we should deal with intractable conflict in which the other remains our enemy.”^{278,279}

4.3 Snijdt de kritiek op individualisme en consensusdenken hout?

Een punt van kritiek bij Mouffe is het methodologisch individualisme dat het liberalisme het bestaan van groepsidentiteiten ontkent. Zowel Rawls, Habermas als Mouffe²⁸⁰ zetten zich af tegen de Cartesiaanse opvatting van het individu met zijn instrumentele rationaliteit en atomistisch “ik”.²⁸¹

Voor Habermas vormt taligheid, intersubjectiviteit en deelname aan intermenselijke dialoog de kern van ons menszijn: “Das, was uns aus der Natur heraushebt, ist nämlich die einzige Sachverhalt, den wir seiner Natur nach kenne können: *die Sprache*.”^{282, 283, 284} en “Die Struktur der Identität ist also eine allen gemeinsame Reaktion, da man Mitglied einer Gemeinschaft sein muß, um eine Identität zu haben.”^{285, 286} Voor Habermas vormt idealiter het subject dan wel een coherent geheel, maar zijn identiteiten fluïde en kneedbaar:

”Die Ich-Identität der Erwachsenen bewahrt sich in der Fähigkeit, aus den zerbrochenen oder überwundenen Identitäten neue Identitäten aufzubauen und mit den alten so zu integrieren, daß sich das Geflecht der eigenen Interaktionen zur Einheit einer unverwechselbaren und zurechenbaren Lebensgeschichte organisiert.”^{287, 288}

Terwijl voor Rawls de gemeenschap geen communitaristische constructie is, met een door iedereen te delen opvatting over ‘het goede’, gaat Rawls er wel van uit dat mensen ergens bij horen. De samenleving vormt voor hem een ‘social union of social unions’, wat op meerdere plaatsen in *A Theory of Justice* naar voor wordt gebracht, zoals: “The main idea is simply that a well-ordered society (corresponding to justice as fairness) is itself a form of social union.

---

²⁷⁸ Jeziarska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 135

²⁷⁹ Schaap, *Law and agonistic politics*. p. 17

²⁸⁰ Mouffe, *The return of the political*. p. 76

²⁸¹ Jeziarska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. P. 152

²⁸² Ziegler, *Habermas in 60 Minuten*. p. 21

²⁸³ Habermas, *Technik Und Wissenschaft Als Ideologie*. p. 163

²⁸⁴ Jeziarska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 171

²⁸⁵ Ibid. voetnoot, p. 171

²⁸⁶ Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*. Deel 2, p. 42

²⁸⁷ Jeziarska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 165

²⁸⁸ Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*. Deel 2, p. 150

Indeed, it is a social union of social unions.”²⁸⁹ De samenleving vormt voor Rawls een gemeenschap en dat samenleven in een politieke gemeenschap is een gemeenschappelijk maatschappelijk project.²⁹⁰ De toegankelijk van het sociaal contract maakt de deelnemers voor Rawls tot sociale wezens en haalt hen uit hun liberale individualistische positie.²⁹¹

Voor wat betreft de kritiek op het consensusdenken van Rawls en Habermas. Eerst en vooral maakt Rawls in *A Theory of Justice* een onderscheid tussen een overlappende en een strikte consensus en laat daarbij ook ruimte voor burgerlijke ongehoorzaamheid: “In general, the overlapping of professed conceptions of justice suffices for civil disobedience to be a reasonable and prudent form of political dissent.”²⁹² In *The idea of public reason revisited* brengt Rawls een visie op een ‘inclusive view’ over ‘comprehensive doctrines’ naar voor in wat hij de ‘proviso’ noemt. Hierbij geeft hij aan dat redelijke ‘comprehensive doctrines’, zijn ze religieus of niet-religieus, deel kunnen uitmaken van het politieke debat.²⁹³

Habermas brengt naar voor dat niet over alles een consensus kan worden bereikt en dat politiek niet volledig wordt bepaald door consensus-streven²⁹⁴:

“Politik kann nicht als Ganze mit der Praxis derer zusammenfallen, die miteinander reden, um politisch autonom zu handeln. ... Der Begriff des Politischen erstreckt sich zu Recht auch auf die Verwendung administrativer Macht im und auf die Konkurrenz um den Zugang zum politischen System.”²⁹⁵

Hij onderkent ook de contingente natuur van de communicatieve rede die aan de basis ligt van de politieke oriëntatie naar consensus.²⁹⁶ Consensus mag dan wel een na te streven ideaal zijn, maar daarom wordt het niet altijd bereikt in een moderne pluralistische en complexe

---

²⁸⁹ Rawls, *A Theory of Justice*. p.462

²⁹⁰ Lehning, ‘De laatste linkse filosoof’.

²⁹¹ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 134

²⁹² Rawls, *A Theory of Justice*. p. 340

²⁹³ Rawls, ‘*The idea of public reason revisited*’. p 783-784

²⁹⁴ Jezierska, ‘With habermas against habermas. Deliberation without consensus’. p.2

²⁹⁵ Habermas, *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. p. 186-184

²⁹⁶ Jezierska, ‘With habermas against habermas. Deliberation without consensus’. p. 4

samenleving. Antagonismen mogen dan nog in meer of mindere mate aanwezig zijn in een samenleving, maar ze bepalen niet alle aspecten van de intermenselijke relatie.²⁹⁷

4.4 Snijdt de kritiek op deliberatieve democratie hout?

Mouffe verwerpt het politiek contract van Rawls en Habermas als een universeel erkend rechtsgeldig discours en een autonome normatieve orde.²⁹⁸ De agonistische dimensie, het wij/zij, aspect maakt dat de conflict-geladenheid van het discours groter is in de benadering van Mouffe dan bij Rawls en Habermas. Het politieke discours vindt in het latere werk van Mouffe plaats vanuit een op Carl Schmitt geïnspireerde agonistische groepsvorming van de populistische beweging tegenover de instellingen en structuren die het maatschappelijke status-quo personifiëren.

Is deze strategie uiteindelijk een valabele strategie om een politiek doel te kunnen bereiken? Wil het project van Mouffe en Laclau zich inschakelen in een postmoderne pluralistische en democratische samenleving met de focus op individuele identiteit (“postmodern particularisme”)? Of streeft het project naar het realiseren van een hegemoniale positie door het articuleren van populistische standpunten die leiden tot een universalistische benadering die dan aanleunt bij het “moderne” universalisme?²⁹⁹ Mouffe zal hierin initieel aanleunen bij liberaal-democratische principes (universalisme), maar later opschuiven naar een links populisme.³⁰⁰ Ze zal, in tegenstelling tot het Marxisme van Laclau, in haar eigen werk eerder aanleunen bij de republikeinse en liberale traditie in haar verdediging van een radicale democratie:

“Certainly for Mouffe, in her post-Hegemony writings, the theory of radical democratic pluralism remains central. As it has already been said, this theory has been reworked drawing upon the civic-republican tradition and liberal theory.”³⁰¹ en “Her theory of radical and plural democracy is fundamentally – although not singularly – a defense of

---

²⁹⁷ Mazur-Bubak en andere., ‘A few problems with Mouffe’s agonistic political theory’. p. 317

²⁹⁸ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 232

²⁹⁹ Jacobs, ‘The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory’. p. 15

³⁰⁰ Ibid. p. 15

³⁰¹ Wenman, ‘Laclau or Mouffe? Splitting the difference’. p. 583

value pluralism, and of negative liberty; understood in the manner canonized by Sir Isaiah Berlin, i.e., as freedom from external constraint.”³⁰²

Hegemony and Socialist Strategy was geschreven vanuit de observatie door Laclau en Mouffe van een crisis van de politieke linkerzijde.³⁰³ Zij zal in haar latere werk de liberale democratie beschouwen als de basis waarop ook haar radicale democratie kan worden gebouwd. Ze verwerpt echter al in *Hegemony and Socialist Strategy* de excessen van het neoliberalisme.³⁰⁴ De radicale democratie die Mouffe voorstaat verdedigt net zoals het liberalisme het pluralisme van de moderne samenleving en de onmogelijkheid van een communitaristische en premoderne visie op het ‘common good’:

”Contrary to what some communitarians propose, a modern democratic political community cannot be organized around a single substantive idea of the common good. The recovery of a strong participatory idea of citizenship should not be made at the cost of sacrificing individual liberty.”³⁰⁵

Zij vult dit echter aan met een republikeinse opvatting over politieke participatie, wat zij tegenover het legalisme van het liberalisme stelt.³⁰⁶

Als politiek gaat over collectieve identiteiten (wij/zij), en als collectieve identiteiten worden gevormd door middel van identificatie, dan zijn passies voor Mouffe onlosmakelijk verbonden met politiek. Het agonistisch democratisch model van Mouffe gaat er wel van uit dat de politieke opponent in een liberale democratie geen te vernietigen vijand is. Agonisme wijst er voor haar op dat conflict en passie inherent zijn aan de politiek (ontologie van het conflict). Voor sommigen is in een dergelijke agonistische ruimte, een constitutionele consensus, die Rawls en Habermas voorstaan, onmogelijk.³⁰⁷

De deliberatieve democratie van Rawls en Habermas gaat ook voor Mouffe niet ver genoeg, maar is dit niet eerder een gradueel verschil dan wel een fundamenteel verschil? Ze wil de

---

³⁰² Ibid. p. 582

³⁰³ Townshend, ‘Laclau and Mouffe’s hegemonic project: the story so far’. p. 269

³⁰⁴ Wenman, ‘Laclau or Mouffe? Splitting the difference’. p. 592

³⁰⁵ Mouffe, *The return of the political*. p. 62

³⁰⁶ Ibid. p. 62

³⁰⁷ Thomassen, ‘Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today’. p. 14

‘demos’ in de liberale democratie een belangrijke plaats geven, geïnspireerd door de republikeinse opvatting en binnen een moderne pluralistische samenleving:

“For Mouffe the challenge of radical democracy is ‘to envisage a form of commonality strong enough to institute a “demos” but nevertheless compatible with certain forms of pluralism: religious, moral and cultural pluralism, as well as a pluralism of political parties.’”³⁰⁸

Net als Rawls en Habermas aanvaardt Mouffe de grenzen die worden gesteld door de liberale democratie. Het onderscheid tussen de deliberatieve democratie van Rawls en Habermas en de agonistische benadering van Mouffe is in het beste geval dan ook slechts gradueel. Het maatschappelijk transformatieve potentieel van een agonistische politiek, wordt in antwoord op kritiek van Slavoj Žižek, door Mouffe zelf namelijk sterk ingeperkt:

“Zeker, een agonistische politiek erkent te volle dat het onmogelijk is om als het ware via een act van radicale herfundering van begin af aan een nieuwe sociale orde te stichten. Maar een reeks zeer belangrijke sociaal-economische en politieke veranderingen met radicale implicaties zijn in de context van liberaal-democratische instituties wel degelijk mogelijk.”^{309, 310}

Tenslotte, voor wat betreft het functioneren van democratische instellingen, laat Mouffe achterwege hoe deze concreet dienen te functioneren binnen een agonistisch kader.³¹¹ Hierdoor verschaft ze volgens Andrew Schaap geen volwaardig alternatief, maar slechts een transiënte kritiek op deliberatieve democratie:

“The agonistic critique of dialogical liberalism is unavoidably transient because it understands democracy not in institutional terms but as an ethos that affirms indeterminacy, the openness of political life and the never-ending play of the agon.”³¹²

---

³⁰⁸ Wenman, ‘Laclau or Mouffe? Splitting the difference’. p. 599

³⁰⁹ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 40-41

³¹⁰ Jezierska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 197

³¹¹ Jezierska, ‘Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe’. p. 203

³¹² Schaap, ‘Political theory and the agony of politics’. p. 72

Niet iedereen is er echter van overtuigd dat de populistische benadering de problemen met de democratische instellingen die worden aangekaart, zal kunnen oplossen:

“Yet, as justified as the populist dissatisfaction with the extant representative institutions may be, all such measures are no more than palliatives. They may temporarily restore some confidence in democratic institutions, but they hurl themselves against the inescapable: the mere fact that each of us must be ruled by someone else and being ruled must entail policies and laws we do not like.”³¹³

De strategie die Mouffe voorstelt richt zich niet op efficiënte en duurzame beleidsverantwoordelijkheid.³¹⁴ Het blijft ook maar de vraag of haar linkspopulisme in staat is tot een coherent sociaaleconomisch alternatief, gezien de beperking tot een strategie van een gedeelde betwisting van de hegemonie van de macht.³¹⁵

Uiteindelijk dient er geregeerd en dan is er m.i. toch nood aan een politieke theorie die ook het functioneren van democratische instellingen zelf mee onder de loep neemt, zoals de politieke theorie van Habermas en Rawls die beiden aandacht besteden aan het functioneren van democratische politieke instellingen. Door de nadruk te leggen op agonisme als basis van het politieke loopt Mouffe het risico van een zelf-vervullende voorspelling te creëren, waarbij het doel van een functionerende samenleving is om politiek strijd te leveren tegen een opponent eerder dan een samenleving op te bouwen.³¹⁶

4.5 Is het agonistisch conflictmodel fundamenteel verschillend van het deliberatief model?

Is het (theoretisch) verschil met de deliberatieve democratie die Rawls en Habermas voorstaan fundamenteel of slechts gradueel? Laclau en Mouffe gaven al in *Hegemony and socialist strategy* aan dat er raakpunten zijn tussen hun benadering van politiek en deliberatieve democratie.³¹⁷

---

³¹³ Przeworski, *Crises of democracy*. p. 202-203

³¹⁴ Loose, *Democratie op wankel bodem*. p. 250

³¹⁵ Ibid. p. 243

³¹⁶ Mazur-Bubak en andere, 'A few problems with Mouffe's agonistic political theory'. p. 317

³¹⁷ Laclau en Mouffe, *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. p. xvii

Zowel Mouffe als Rawls en Habermas hebben kritiek op het aggregatieve democratische model van Joseph Schumpeter (1883-1950) zoals die dat voorstelde in *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie* (1942). In zijn minimalistisch model is democratie alleen een middel om tot een regering te kunnen komen door competitieve verkiezingen. Rawls en Habermas opteren voor deliberatieve democratie als model voor democratische legitimering. Deliberatieve democratie verwijst in deze naar het “diversity trumps ability theorem”.³¹⁸ Twee kernelementen zijn daarbij van belang: enerzijds debat en argumentatie, en anderzijds zorgvuldig gekozen procedures waaronder dat debat tot stand komt.³¹⁹

Voor Mouffe gaat de deliberatieve democratie van Rawls en Habermas echter niet ver genoeg. Waar Rawls en Habermas opteren voor een deliberatief model van democratie, opteert Mouffe voor een agonistisch conflictmodel om de tekortkomingen van de liberale democratie aan te pakken. Waar Rawls en Habermas uitgaan van de mogelijkheid van het bereiken van een maatschappelijke consensus door deliberatie, verwerpt Mouffe deze mogelijkheid.

Is er echter een groot verschil tussen de benadering Rawls en Habermas enerzijds en die van Mouffe anderzijds? Het werk van Hannah Arendt (1906-1975) kan ons een weg wijzen in de niet zo ‘agonistische’ relatie tussen deliberatie en agonisme.³²⁰ Mouffe zet zichzelf af tegen de opvatting over het politieke zoals zij die bij Arendt meent te vinden.³²¹ Volgens sommigen vinden we echter zowel aspecten van agonisme als deliberatie terug in het werk van Arendt en is er geen duidelijke scheidingslijn tussen beide benaderingen van democratie. Het werk van Arendt wordt zowel gelezen vanuit een agonistisch als een deliberatief perspectief, maar sommigen pleiten voor een verzoening tussen deze beide benaderingen en wijzen op de verwevenheid van beiden in haar werk.³²² Giuseppe Ballacci wijst erop dat volgens deze lezing van Arendt agonisme en deliberatie niet alleen verenigbaar, maar in feite wederzijds afhankelijk zijn. In die optiek kan er geen sprake zijn van deliberatie zonder agonisme of van agonisme zonder deliberatie.

In *Agonism and Deliberation in Arendt* wijst Shmuel Lederman er op dat maatschappelijk pluralisme in de hedendaags samenleving meer erkenning geniet dan ooit en dat zowel in

---

³¹⁸ Benson, ‘The epistemic value of deliberative democracy: how far can diversity take us?’

³¹⁹ Egan, ‘deliberative democracy’.

³²⁰ Markell, ‘Contesting consensus: Rereading Habermas on the public sphere’. p. 378

³²¹ Mouffe, Chantal, *Over het politieke*. p. 16

³²² Ballacci, ‘Deliberative Agonism and Agonistic Deliberation in Hannah Arendt’.

politieke theorieën zoals die over deliberatieve en agonistische democratie.³²³ Waar volgens Lederman echter bij Arendt zowel deliberatie als agonisme een plaats vonden en mekaar niet fundamenteel tegenspraken, zijn deliberatieve en agonistische of radicale democratie tegenwoordig uit mekaar gegroeid tot verschillende mutueel exclusieve politiek filosofische stromingen. Lederman besluit echter in *Agonism and Deliberation in Arendt*:

“I hope I have succeeded in establishing that first, each of them can base their argument on both *The Human Condition* and *On Revolution* - Arendt’s major works on the meaning of politics and political action; and second, that at least for Arendt those elements of political action were not mutually exclusive, but rather complementary aspects that have to be brought together in order to recover the meaning of politics and freedom”.³²⁴

Habermas zal trouwens ook verwijzen naar het deliberatieve aspect bij Arendt.³²⁵ Volgens hem vertrekt politieke macht bij Arendt niet vanuit het instrumentaliseren van de wil van de andere, maar wel vanuit de vorming van een gedeelde wil door middel van communicatie en hij verwijst daarbij naar een citaat uit *On Violence*:

“Power corresponds to the human ability not just to act but to act in concert. Power is never the property of an individual; it belongs to a group and remains in existence only so long as the group keeps together. When we say of somebody that he is 'in power' we actually refer to his being empowered by a certain number of people to act in their name.”.³²⁶

De strakke scheiding die door Mouffe wordt aangebracht tussen haar agonistische radicale democratie en de deliberatieve democratie is een keuze die ze maakt, maar die niet hoeft te voorkomen dat beide benaderingen in de praktijk tot een Arendtiaans geheel worden gesmeed dat meer mogelijkheden biedt voor de moderne democratie dan beide gescheiden te willen houden.³²⁷

---

³²³ Lederman, ‘Agonism and deliberation in Arendt’. p. 335

³²⁴ Lederman, ‘Agonism and deliberation in Arendt’. p. 335

³²⁵ Habermas en McCarthy, ‘Hannah Arendt’s Communications Concept of Power’. p. 4

³²⁶ Ibid. p. 4

³²⁷ Brady, ‘No contest? Assessing the agonistic critiques of Jürgen Habermas’s theory of the public sphere’. p.

In *For a Left Populism* pleit Mouffe voor een zowel discursief als affectief politiek project, wat mijns inziens overlapt met het deliberatieve model van Rawls en Habermas en zoals je kon terugvinden bij Hannah Arendt: “ Everything hinges on the discursive and affective register through which meaning is going to be assigned to the manifold democratic demands that characterize this ‘populist moment’.”³²⁸ De breedte van wat wordt geïnccludeerd is een dynamisch proces.

4.6 Deliberatieve politieke theorie en agonistische praktijk – een continuüm

Naast de mijns inziens theoretische overlap tussen de deliberatieve en de radicale democratie, is er ook een praktische overlap tussen beide benaderingen van democratie. Voor Lasse Thomassen is Mouffe er met haar werk in geslaagd om een brug te slaan tussen de deliberatieve, liberale en communautaire democratische theorie, en andere denkrichtingen, zoals Carl Schmitt en het poststructuralisme. Verschilt de positie van Mouffe dan nog veel van een deliberatieve of liberale visie die in de praktijk pluralisme en conflict toelaat?³²⁹

Het project van Mouffe, Rawls en Habermas vormt in zekere zin een continuüm, waarbij ze alle schatplichtig zijn aan de principes van een moderne pluralistische liberale democratie. Mouffe laat, samen met Laclau, het economisch determinisme van het orthodoxe Marxisme achter zich en ontwikkelt een vorm van combattieve radicale democratie die ze wil afzetten tegenover een voor haar te rationalistische deliberatieve democratie, maar dat is mijns inziens slechts een nuance. Beide politieke projecten beogen in essentie hetzelfde, maar de mate van praktische werkwijze verschilt in zijn concrete en praktische invulling.

Voor Mouffe schiet de deliberatieve benadering van de publieke sfeer door Rawls en Habermas tekort om een dynamische democratie te doen ontstaan, iets wat volgens haar wel mogelijk is vanuit een agonistische benadering. Het is volgens Mouffe het rationalistisch keurslijf van de deliberatieve democratie dat de praktisch beleving van de democratie in de weg staat: “Rawls and Habermas want to ground adhesion to liberal democracy on a type of rational agreement that would preclude the possibility of contestation.”³³⁰

---

³²⁸ Mouffe, *For a Left Populism*. p. 79

³²⁹ Thomassen, ‘Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today’.p. 14

³³⁰ Mouffe, *The Democratic Paradox*. p. 92

Het gaat hier echter eerder om het verschil tussen een theoretisch model of baken, zoals bij Rawls en Habermas en de praktisch invulling van het politieke bij Mouffe.³³¹ De deliberatieve benadering van de liberale democratie legt dan wel niet de nadruk op politieke contestatie zoals de agonistische en radicaal democratisch benadering van Mouffe, ze biedt aan contestatie wel een plaats binnen haar theoretisch raamwerk.³³² De publieke sfeer die Habermas vooropstelt is in dit opzicht neutraal voor wat betreft de rationeel-agonistische dimensie van het publieke debat, maar laat wel de ruimte.

Sommige aanhangers van de deliberatieve democratie argumenteren zelfs dat het publieke domein zelfs contestatie vereist.³³³ Deze opvatting vinden we onder andere terug bij Markell: “Habermas conceives of democratic politics as an unending process of contestation conducted with the critical awareness that no actually existing settlement can constitute a satisfactory embodiment of the regulative idea of agreement.”³³⁴ Deze lezing van Habermas brengt zijn theorie over het publieke domein in relatie met het begrip van agonisme bij Arendt. Voor Markell maakt de reflexiviteit van het discours bij Habermas, samen met zijn fallibilistisch concept van validiteit, niet enkel agonisme en contestatie mogelijk, maar zelfs essentiële elementen van het publieke debat.³³⁵ De gerichtheid van het debat op consensus is niet ‘manu militari’ en onafwendbaar gericht op het bereiken van een consensus als resultaat, maar houdt enkel in dat het discours op zich in een sfeer van redelijkheid, openheid en vrijheid kan plaatsvinden. Het is een gerichtheid op een theoretische kader of baken als een vuurtoren, maar geen dwangmatig te bereiken doel waarvoor alle dissensus moet worden geëlimineerd.³³⁶

Voor Markell is het deliberatieve model van Habermas niet alleen consistent met een agonistische benadering van politieke discours en actie, maar vereist ze die zelfs. Hiervoor verwijst hij naar zijn principes van communicatieve actie en discursieve ethiek, meer bepaald de fallibilistische natuur van validiteit en de reflexiviteit van het discours bij Habermas. Fallibilisme verwijst hier naar de mogelijkheid dat mensen aanvaarden dat hun overtuigingen of verwachtingen fout kunnen zijn (feilbaarheid) en dat ze zich openstellen voor andere

---

³³¹ Brady, ‘No contest? Assessing the agonistic critiques of Jürgen Habermas’s theory of the public sphere’. p. 332

³³² Ibid. p. 334

³³³ Ibid. p. 334

³³⁴ Markell, ‘Contesting consensus: Rereading Habermas on the public sphere’. p. 378-379

³³⁵ Ibid. p. 388

³³⁶ Ibid. p. 390

overtuigingen of verwachtingen. Reflexiviteit verwijst hier naar het zelfkritisch karakter van communicatie, waarbij idealiter geen enkel argument immuun is voor kritische evaluatie tijdens een discours in het publieke domein.³³⁷ Hieruit volgt dat het publieke discours rationaliteit veronderstelt (presupposition of rationality), maar altijd openstaat voor verdere contestatie omwille van zijn fallibiliteit.³³⁸ Markell verwijst naar *Faktizität und Geltung* waar Habermas de constitutieve rol van contestatie benadrukt voor de democratische legitimering:

“Here, Habermas identifies law as the institution that mediates “between facts and norms” - that is, between the factual, actually existing understandings of a particular historical moment and the infinitely deferred ideal in the name of which the citizens of a vigorous democratic public sphere contest merely factual agreements.”³³⁹

Voor Markell heeft Habermas het hier vooral over de kwetsbaarheid van democratische legitimiteit doordat ze paradoxaal genoeg afhankelijk is van onvoorspelbare en potentieel ontwrichtende vormen van politieke actie. Slechts zolang normen worden aanvaard als geldig, zijn ze in staat om conflicten die ontstaan uit het ongebreideld uitoefenen van individuele vrijheden op te vangen, maar dit is op zich een metastabiele toestand.

Markell ontkent het beeld dat bepaalde auteurs ophangen van Habermas, waarin zijn conceptie van de publieke sfeer, door het opleggen van consensus en samenwerking, politiek tot een bloedloos gebeuren maakt:

“This essay has tried to show that Habermas’s account of the public sphere, quite to the contrary, not only permits but requires the sort of agonistic, non-sovereign, creative, and potentially disruptive action that Villa and others worry will be suppressed by the rules of communicative rationality.”³⁴⁰

Het open einde van het publieke debat bij Habermas, waar geen (transcendente) finaliteit of telos als eindpunt wordt geplaatst, vormt dan ook de mogelijkheid van een zichzelf steeds

---

³³⁷ Ibid. p. 392

³³⁸ Habermas, ‘Three normative models of democracy: liberal, republican, procedural’. p. 143

³³⁹ Markell, ‘Contesting consensus: Rereading Habermas on the public sphere’. p. 393

³⁴⁰ Ibid. p. 394

ontwikkellende deliberatieve liberale democratie zonder dat agonisme als een bedreiging wordt gezien:

“In such a vision of democratic politics, agonistic political action in which existing agreements are shattered and differences are expressed is not treated as alien and threatening, but is paradoxically embraced and encouraged as a condition of the fragile presumption of democratic legitimacy.”³⁴¹

---

³⁴¹ Ibid. p. 394

5 Besluit

Ernesto Laclau en Chantal Mouffe bekritisieren vanuit een neomarxistisch en postmodern perspectief de liberale democratie in haar aggregatieve en deliberatieve vorm. Voor hen vormt populisme de essentie van het politieke en is het daarenboven een mobiliserende en emanciperende maatschappelijke kracht.³⁴² Mouffe zal in haar eigen werk pleiten voor een radicale democratie als oplossing voor de volgens haar problematische situatie van de liberale democratie. Ze inspireert zich daarvoor op onder andere het antagonistisch principe van Carl Schmitt, wat zij afzwakt tot een agonistisch conflictmodel bruikbaar binnen het kader van een liberale democratie. De politieke vijanden van Schmitt worden bij Mouffe politieke tegenstanders binnen een liberaal democratisch politiek kader. Het conflict zal voor haar echter altijd aanwezig blijven en een finale en stabiele consensus onmogelijk maken. Voor haar vormt het conflict de motor van het politieke en de voorwaarde om het maatschappelijk status quo te kunnen doorbreken.³⁴³ Het conflict moet steeds zichtbaar blijven, onder meer om een stem te geven aan diegenen maatschappelijk worden uitgesloten.

John Rawls en Jürgen Habermas zijn pleitbezorgers van een deliberatieve vorm van democratie. Net als Mouffe vertrekken zij vanuit het gegeven van de pluraliteit van de moderne samenleving. Beiden vertrekken echter in tegenstelling tot Mouffe vanuit een rationele opvatting over politiek en een streven naar een rationele consensus als ideaal. Rawls vertrok vanuit de vraag naar rechtvaardigheid om vandaaruit een set van fundamentele principes en uitgangspunten op te stellen waarmee iedereen het eens zou kunnen zijn (een smalle moraal). Redelijke en rationele overwegingen liggen aan de basis van een rechtvaardige samenleving. Om ons dat voor te stellen, werkt Rawls met het gedachtenexperiment van de ‘oorspronkelijke positie’ of ‘sluier van onwetendheid’. Om het handelen van de overheid te rechtvaardigen primeert rechtvaardigheid op levensbeschouwelijke of religieuze opvattingen. In *Political Liberalism* brengt hij in dat verband de concepten ‘overlappende consensus’ en ‘publieke rede’ binnen als basis voor een nieuw sociaal contract voor de moderne pluralistische samenleving.

Jürgen Habermas vertrekt vanuit de fundamentele taligheid van de mens. Voor Habermas vormen de principes van de Verlichting en de moderniteit de basis voor maatschappelijke

---

³⁴² Mudde en Kaltwasser, *Populism: A very short introduction*. p. 3

³⁴³ *Ibid.* p. 3

emancipatie. De mogelijkheid van een vrije en open uitwisseling van argumenten vrij van machtsrelaties vormt voor hem een na te streven ideaal. Het is in het domein van de leefwereld dat deze vorm van dialoog plaats kan vinden, niet in de systeem-rationaliteit met zijn economische logica. Het publiek debat waarin de verschillende politieke opvattingen met elkaar in gesprek en confrontatie kunnen gaan is essentieel voor de opinievorming van burgers. In meer formele politieke gremia moet in een tweede fase aan besluitvorming worden gedaan.

De visie van Mouffe op de publieke ruimte verschilt van die van Habermas en Rawls. Zij bekritiseert de deliberatieve vorm van liberale democratie zoals die door Rawls en Habermas wordt verdedigd. Ze zet zich af tegen hun modernisme en rationalisme dat voor haar tekortschiet om maatschappelijke verandering teweeg te brengen. De spanning tussen het liberale en democratische aspect van een moderne liberale democratie is voor haar onoplosbaar. De onoplosbaarheid van het conflict maakt voor haar de essentie uit van het politieke. Passie en confrontatie toelaten in het politieke dient als tegenwicht voor een verstikkende rationaliteit. Een agonistisch pluralisme vormt voor Mouffe de motor voor een radicale democratie in plaats van een streven naar een rationele consensus.

Mouffe formuleert haar kritiek op de deliberatieve democratie in scherpe bewoording, maar is niet altijd even overtuigend. Zowel Rawls als Habermas blijken zich wel degelijk bewust te zijn van de idealiserende aspecten van hun theorie. Beide auteurs laten elk op hun manier veel ruimte voor politieke en morele pluraliteit, tegenstellingen, debat en conflict. Dit alles kan echter pas standhouden als er overeenstemming is over minimale regels en uitgangspunten. Rawls benadrukt dat laatste waardoor verkeerdelijk de indruk kan ontstaan dat Rawls een 'consensusdenker' is die het politiek conflict negeert. Door vooral het conflict te benadrukken, gaat Mouffe eraan voorbij dat ook in haar model minimale spelregels noodzakelijk zijn om vrijheid en gelijkheid te handhaven en op een politieke (geweldloze) manier met conflict om te gaan. De uitdaging zit in het beheersbaar houden van het conflict. Iemand als Markell laat zien dat er toch meer raakvlakken en overlappingsen zijn tussen de verschillende theorieën over democratie van Mouffe, Habermas en Rawls, dan Mouffe wil laten uitschijnen. Mouffe benadrukt inderdaad meer het belang en de noodzaak van het conflict, maar het is onduidelijk of ze hiermee het model van de deliberatieve democratie echt ondergraaft.

Bibliografie

Abts, Koenraad, en Stefan Rummens. 'Populistische democratie: een contradictio in terminis'. *Ethiek & Maatschappij* 8, nr. 4 (2005): 27–49.

Arendt, Hannah. *The human condition*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press, 1998.

Baker, Peter. '(Post) hegemony and the Promise of Populism: Reflections on the Politics of Our Times'. *Politica comun* 10 (2016).

Ballacci, Giuseppe. 'Deliberative Agonism and Agonistic Deliberation in Hannah Arendt'. *Theoria* 66, nr. 161 (2019): 1–24.

Benson, Jonathan. 'The epistemic value of deliberative democracy: how far can diversity take us?' *Synthese* 199, nr. 3 (2021): 8257–79.

Bohman, James, en William Rehg. 'Jürgen Habermas'. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, onder redactie van Edward N. Zalta, Fall 2017. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2017. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/habermas/>.

Boonen, Christiaan. 'De uiterste limieten van de democratische verdeeldheid: over democratie, conflict en geweld in het werk van Chantal Mouffe en Étienne Balibar'. *Tijdschrift voor Filosofie* 80, nr. 4 (2018): 637–70.

Brady, John S. 'No contest? Assessing the agonistic critiques of Jürgen Habermas's theory of the public sphere'. *Philosophy & Social Criticism* 30, nr. 3 (2004): 331–54.

Carter, Ian. 'Positive and Negative Liberty'. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, onder redactie van Edward N. Zalta, Spring 2022. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/liberty-positive-negative/>.

Constant, Benjamin. *Oeuvres de Benjamin Constant*. Editions la Bibliothèque Digitale, 2012.

Crowder, George. 'Chantal Mouffe's agonistic democracy'. University of Newcastle, 2006.

De Vos, Patrick. 'Het politieke denken van Chantal Mouffe'. *De Witte Raaf*, april 2006. <https://www.dewitteraaf.be/artikel/detail/nl/3047>.

Dille, Koen. 'Chantal Mouffe: Leve het conflict!' *Aktief, ledenblad van het Masereelfonds*, 2009. <https://www.marxists.org/nederlands/dille/2009/2009mouffe.htm>.

Driver, Julia. 'The History of Utilitarianism'. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, onder redactie van Edward N. Zalta, Winter 2014. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2014. <https://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/utilitarianism-history/>.

Eagan, Jennifer L. 'deliberative democracy'. In *Encyclopedia Britannica*. Geraadpleegd 10 juli 2022. <https://www.britannica.com/topic/deliberative-democracy>.

Erman, Eva. 'What is wrong with agonistic pluralism? Reflections on conflict in democratic theory'. *Philosophy & Social Criticism* 35, nr. 9 (2009): 1039–62.

Habermas, Jürgen. *Een toekomst voor Europa*. Onder redactie van Paul Schnabel. Vertaald door Jabik Veenbaas. 2de dr. Uitgeverij Boom, 2013.

Habermas, Jürgen. *Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. 1ste dr. Suhrkamp Verlag, 1998.

Habermas, Jürgen. *Over democratie*. Vertaald door Leon Pijnenburg. Boom Klassiek. Amsterdam: Boom, 2020.

Habermas, Jürgen. *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. 1ste dr. Suhrkamp Verlag, 1990.

Habermas, Jürgen. *Technik Und Wissenschaft Als Ideologie*. 20ste dr. Suhrkamp Verlag AG, 2014.

Habermas, Jürgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. 8ste dr. 2 vols. Suhrkamp Verlag, 2011.

Habermas, Jürgen. 'Three normative models of democracy: liberal, republican, procedural'. In *Questioning Ethics*, 145–54. Routledge, 2002.

Habermas, Jürgen, en Thomas McCarthy. 'Hannah Arendt's Communications Concept of Power'. *Social Research* 44, nr. 1 (1977): 3–24.

Heysse, Tim, Stefan Rummens, en Ronald Tinnevelt. *Habermas een inleiding op zijn filosofie van recht en politiek*. Pelckmans/Clement, 2007.

Jacobs, Thomas. 'The dislocated universe of Laclau and Mouffe: An introduction to post-structuralist discourse theory'. *Critical Review* 30, nr. 3–4 (2018): 294–315.

Jovanoski, Aleksandar, en Kire Sharlamanov. 'John Rawls and His Contribution to The Theory of Deliberative Democracy'. *International Journal of Scientific & Engineering Research* 12, nr. 8 (2021): 550–54.

Jeziarska, Katarzyna. 'Radical democracy redux: Politics and subjectivity beyond Habermas and Mouffe'. PhD Thesis, Örebro universitet, 2011.

Karppinen, Kari, Hallvard Moe, en Jakob Svensson. 'Habermas, Mouffe and political communication: A case for theoretical eclecticism'. *Javnost-the public* 15, nr. 3 (2008): 5–21.

Khan, Gulshan. 'Critical republicanism: Jürgen Habermas and Chantal Mouffe'. *Contemporary Political Theory* 12, nr. 4 (2013): 318–37.

Laclau, Ernesto, en Chantal Mouffe. *Hegemony and socialist strategy: Towards a radical democratic politics*. London: Verso Trade, 2014.

Laermans, Rudi. 'Populisme, democratie en politiek systeem'. De Witte Raaf, juli-augustus 2005.

Lederman, Shmuel. 'Agonism and deliberation in Arendt'. *Constellations* 21, nr. 3 (2014): 327–37.

Leiviskä, Anniina. 'Toleration, Liberal Democracy and the Problem of Intolerant Doctrines: The Example of Right-Wing Populism'. In *Toleration and the Challenges to Liberalism*, 162–79. Routledge, 2020.

Lehning, Percy B. 'De laatste linkse filosoof'. *De Groene Amsterdammer*, 16 juni 2001. <https://www.groene.nl/artikel/de-laatste-linkse-filosoof>.

Lewis, William. 'Louis Althusser'. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, onder redactie van Edward N. Zalta, Spring 2018. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2018. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/althusser/>.

Lievens, Matthias, en Stefan Rummens. 'Laudatio & speech Chantal Mouffe'. Leuven, 2019.

Loobuyck, Patrick. "Wat een theater! Politiek in tijden van populisme en technocratie". *Samenleving & Politiek*, 2016.

Loobuyck, Patrick. 'Rawls' politiek liberalisme in Verhofstadt, D. (red.), *Theorieën over rechtvaardigheid. de John Rawlslezingen* Liberaal archief, Gent: 135-162. <https://www.liberales.be/activiteiten-1/2016/9/29/rawls-lezing-2016-patrick-loobuyck>.

Loose, Donald. *Democratie op wankel bodem*. Boom, 2021.

Mambrol, Nasrullah. 'The Political Theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe'. *Literary Theory and Criticism* (blog), 14 augustus 2018. <https://literariness.org/2018/08/14/the-political-theory-of-ernesto-laclau-and-chantal-mouffe/>.

Manow, Philip. *Die politische ökonomie des populismus*. Suhrkamp Verlag, 2018.

Markell, Patchen. 'Contesting consensus: Rereading Habermas on the public sphere'. *Constellations* 3, nr. 3 (1997): 377–400.

Mazur-Bubak, Monika en andere. 'A few problems with Mouffe's agonistic political theory'. *Polish Political Science Yearbook* 48, nr. 2 (2019): 307–18.

Merawi, Fasil. 'Habermas on Heidegger and Bataille: Positing the Postmetaphysical Experience'. *Studies in Philosophy*, 2019, 45.

Meiksins, Peter, en Ellen Meiksins Wood. 'Beyond Class? A Reply to Chantal Mouffe'. *Studies in Political Economy* 17, nr. 1 (1985): 141–65.

Mouffe, Chantal. 'Deliberative democracy or agonistic pluralism?' *Social research*, 1999, 745–58. *The return of the political*. Vol. 8. London: Verso, 2020.

- Mouffe, Chantal. 'Feminism, citizenship, and radical democratic politics'. In *Feminists theorize the political*, 387–402. Routledge, 2013.
- Mouffe, Chantal. *For a Left Populism*. London: Verso Books, 2019.
- Mouffe, Chantal, Chantal. *Over het politieke*. Kampen: Klement, 2005
- Mouffe, Chantal. 'The Limits of John Rawls' Pluralism'. *Theoria* 56, nr. 118 (2009): 1–14.
- Mouffe, Chantal. *Agonistics: Thinking the world politically*. Verso Books, 2013.
- Mouffe, Chantal. 'Rawls: political philosophy without politics'. *Philosophy & social criticism* 13, nr. 2 (1987): 105–23.
- Mouffe, Chantal. *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2000.
- Mouffe, Chantal. *The return of the political*. Vol. 8. London: Verso, 2020.
- Mudde, Cas, en Cristóbal Rovira Kaltwasser. *Populism: A very short introduction*. Oxford University Press, 2017.
- Nunes de Souza, Matheus Figueiredo, en Sérgio Ricardo Fernandes de Aquino. 'Between Habermas and Mouffe: a comparative analysis from the Brazilian political scenario.' *Revista de Direitos Fundamentais & Democracia* 26, nr. 2 (2021).
- Przeworski, Adam. *Crises of democracy*. Cambridge University Press, 2019.
- Rawls, John. *A Theory of Justice*. 2nd Edition. Belknap Press, 1999.
- Rawls, John. *Een theorie van rechtvaardigheid*. Vertaald door Frank Bestebreurtje. Tweede druk. Lemniscaat, 2009.
- Rawls, John. *Political Liberalism*. Expanded edition. New York: Columbia University Press, 2005.
- Rawls, John. 'The idea of an overlapping consensus'. *Oxford J. Legal Stud.* 7 (1987): 1.

Rawls, John. 'The idea of public reason revisited'. *The University of Chicago Law Review* 64, nr. 3 (1997): 765–807.

Rawls, John. 'The idea of public reason revisited'. *The University of Chicago Law Review* 64, nr. 3 (1997): 765–807.

Rodrik, Dani. 'Populism and the economics of globalization'. *Journal of international business policy* 1, nr. 1 (2018): 12–33.

Roskamm, Nikolai. 'On the other side of "agonism": "The enemy," the "outside," and the role of antagonism'. *Planning Theory* 14, nr. 4 (2015): 384–403.

Rummens, Stefan. 'Deliberation interrupted: Confronting Jürgen Habermas with Claude Lefort'. *Philosophy & social criticism* 34, nr. 4 (2008): 383–408.

Rummens, Stefan. 'Democracy as a Non-Hegemonic Struggle? Disambiguating Chantal Mouffe's Agonistic Model of Politics'. *Constellations* 16, nr. 3 (2009): 377–91.

Saull, Richard. 'Hegemony and the global political economy'. In *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, 2010.

Selg, Peeter. 'Justice and liberal strategy: Towards a radical democratic reading of Rawls'. *Social theory and practice* 38, nr. 1 (2012): 83–114.

Schaap, Andrew. *Law and agonistic politics*. Ashgate Publishing, Ltd., 2009.

Schaap, Andrew. 'Political theory and the agony of politics'. *Political Studies Review* 5, nr. 1 (2007): 56–74.

Schmitt, Carl. *Het begrip politiek*. 1ste dr. Boom Klassiek. Amsterdam: Boom / Parrèsia, 2018.

Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism, and Democracy*. Third Edition. Harper Perennial Modern Classics, 2008.

Smith, Anna Marie. *Laclau and Mouffe: The radical democratic imaginary*. Routledge, 2012.

Thomassen, LA. 'Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today'. *Revista Española de Ciencia Política*, 2016.

Thompson, Dennis F. 'John Rawls, Political Liberalism'. *Oxford Handbooks Online*, 2018.

Townshend, Jules. 'Laclau and Mouffe's hegemonic project: the story so far'. *Political studies* 52, nr. 2 (2004): 269–88.

Welch, Colin. 'Notes and commentary on Chantal Mouffe's "Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?"' *Wheat from the Chaff* (blog), 16 juli 2009.
<https://lexiconic.net/wheatfromthechaff/archives/140>.

Wenar, Leif. 'John Rawls'. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, onder redactie van Edward N. Zalta, Summer 2021. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2021.
<https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/rawls/>.

Wenman, Mark Anthony. 'Laclau or Mouffe? Splitting the difference'. *Philosophy & social criticism* 29, nr. 5 (2003): 581–606.

White, Stephen K, en Evan Robert Farr. "'No-saying" in Habermas'. *Political Theory* 40, nr. 1 (2012): 32–57.

Wikipedia. 'Chantal Mouffe - Wikipedia, The Free Encyclopedia', 2022.
https://en.wikipedia.org/wiki/Chantal_Mouffe.

Ziegler, Walther. *Habermas in 60 Minuten*. 1ste dr. Books On Demand, 2017.